

T.C

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)

ANABİLİM DALI

MİSYONER MOSES PAYSON PARMELEE’NİN ESERLERİNDE

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA ANADOLU

Yüksek Lisans Tezi

Tuğrul NİYAZİBEYOĞLU

Ankara-2015

T.C

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)

ANABİLİM DALI

MİSYONER MOSES PAYSON PARMELEE’NİN ESERLERİNDE

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA ANADOLU

Yüksek Lisans Tezi

Tuğrul NİYAZİBEYOĞLU

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Haldun EROĞLU

Ankara-2015

T.C

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GENEL TÜRK TARİHİ

ANABİLİM DALI

MİSYONER MOSES PAYSON PARMELEE’NİN ESERLERİNDE

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA ANADOLU

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Haldun EROĞLU

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../.....)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Tuğrul NİYAZİBEYOĞLU

İmzası

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR	IV
GİRİŞ	V

BİRİNCİ BÖLÜM

MİSYONER MOSES'A GÖRE ANADOLU KENTLERİ

I. KENTLER.....	1
a. İstanbul	1
a.a. İstanbul Sokakları.....	4
b. Erzurum	7
b.a. Erzurum'un Fiziki Yapısı.....	14
b.b. Erzurum Sokakları	19
b.c. Erzurum Çarşı ve Pazarı	23
b.d. Erzurum'da Tarım.....	31
b.e. Erzurum'da Hayvancılık	34
b.f. Erzurum Köyleri.....	37
c. Trabzon.....	40
d. Giresun	44
e. Bayburt	46
f. Ordu	47
g. Bitlis	48

h. Van	49
I. Erzincan	50
j. Mardin	51
II. ORTAK KULLANIM ALANLARI	52
a. Mezarlıklar.....	52
b. Hanlar	54
e. Hamamlar	55

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI SOSYO EKONOMİK HAYATINA DAİR BİLGİLER

I. ANADOLU'DAKİ DİNİ HAYAT	57
a. İslam Dini	57
b. Hristiyanlık.....	61
c. Batıl İnançlar	62
II. EKONOMİK HAYAT	64
a. Madencilik	65
b. Vergi Sistemi	67
III. ETNİK YAPI	69
a. Türkler	70
b. Ermeniler	78
b.a. Ermeni Kilisesi.....	84
b.b. Ermenice	88

c. Kürtler.....	89
d. Çerkezler	92
IV. SOSYAL HAYAT.....	93
a. İletişim	93
b. Takvim.....	95
c. Cenaze Töreni	97
d. Özel Günler	98

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AİLE VE ŞAHISLAR

I. AİLE YAPILARI.....	102
a. Ermeni Ailesi	102
II ERMENİ KADINI HAKKINDA İZLENİMLER.....	108
a. Ermeni Kadını.....	108
a.a. Köylerde Bayanların Durumu	111

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI YÖNETİCİLERİ VE YÖNETİM ANLAYIŞINA DAİR

İZLENİMLERİ

I. OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUNA DAİR.....	113
II. SULTAN II. MAHMUD HAKKINDA GÖRÜŞLERİ	117

III. SULTAN ABDÜLAZİZ'E DAİR İZLENİMLERİ	119
IV. SULTAN II. ABDÜLHAMİD'E DAİR İZLENİMLERİ.....	124
SONUÇ.....	127
ÖZET.....	132
ABSTRACT	133
KAYNAKÇA	134
EK 1.....	141
EK 2.....	142
EK 3.....	143
EK 4.....	144
EK 5.....	145
EK 6.....	146
EK 7.....	147
EK 8.....	148

ÖNSÖZ

XIX. yüzyıl Amerikalıların Osmanlı Devleti’ni hem tanıdıkları hem de Osmanlı Devleti’nde misyonerlik faaliyetlerine başladıkları bir dönemdir. Bu durum Osmanlı Devleti için hem uzun hem de sancılı bir süreçtir.

15 Ocak 1820 yılında Amerikalıların Osmanlı Devleti’ne ayak basmalarından itibaren XIX. Yüzyılın sonlarına kadar birçok misyoner sistematik olarak bu topraklarda görevler almıştır. Misyonerler, Amerika’da bulunan ‘ Amerikan Yabancı Misyonlar Kurulu (American Board of Commissioners for Foreign Missions)’ tarafından görevlendirilmiş ve desteklenmiştir.

Kısaltılmış olarak “ABCFM” ya da “BOARD” diye adlandırılan bu misyoner teşkilat ABD’deki Protestan misyoner örgütlerinin en kıdemlisi ve en büyüğüdür. Misyoner örgüt 1810 yılında kurulmuştur. ABCFM’nin amacı dinsizler arasında dini yaymaktır; ancak bu amaç zaman içerisinde değişimlere uğramıştır. Bu misyoner örgüt Türkiye’de amaçlarına ulaşmak için de okul, hastane gibi araçları kullanmışlardır.

Çalışmamızda Osmanlı Devleti’ne ikinci nesil olarak gelen ve ABCFM misyoner örgütüne bağlı olarak çalışan Moses Payson Parmalee’nin kaleme aldığı “Cennet Bahçesinin Nehirleri Kıyısında Ev ve İş” ayrıca “Ağrı Dağı’ndan Hayat Manzaraları” adlı eserlerinde Anadolu’ya bakışı aktarılacaktır. “Cennet Bahçesinin Nehirleri Kıyısında Ev ve İş (Home and Work By The Rivers Of Eden)” adlı eseri 1888 yılında basılmıştır. 197 sayfa olan bu kitapta çeşitli illerin resminin yanı sıra farklı etnik gruplara ait insanların da portreleri bulunmaktadır. Resimler fotoğraf

değildir, çizilmiştir. Kitap, 20 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler sırasıyla şu şekildedir: “Cennetin Evleri ve Nehirleri, Evde ve Yolda Hayat, Neşelendiren Çalışma ve Sancılı Tecrübe, Kars’a Yolculuk, Bitlis, Mardin, Van, Bayanlarla Bir Yaz Seyahatı, Günlük Meşgaleler, Türkiye’nin Kadınları, Genç Erkeklerin Eğitimi, Tatiller Hakkında, Fırat Nehri, Çalışma Alanında Hayat, Karadeniz Tecrübeleri, Türk Tarihi, Gezerken, Trabzon’da Hayat, Savaşın Ortasında, Çalışmamızda İlerlemeler, Kıtlık, Gölge Işık.”

“Ağrı Dağı’ndan Hayat Manzaraları (Life Scenes Among The Mountains Of Ararat)” adlı diğer eseri de 1868 yılında basılmıştır. 265 sayfa olan kitap, 31 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler şu başlıklardan oluşmaktadır: Varış, İstanbul, İstanbul’dan Trabzon’a, Trabzon, Dağlardan Geçiş, Kabulümüz, Yeni Evimiz, Caddelere Bir Bakış, Pazarlar, Ermeniler, Ermeni Kiliseleri, Dil Öğrenme, Çalışma ve Alan, Allah’ın Günü, Tarım, Hayvanlar, Köye Ziyaret, Misyonerlerin Toplantısı, Ermeni Aileleri, Mezarlıklar ve Cenazeler, Arabkir’e, Arabkir ve Harput, Harput’dan Erzurum’a, Oruç ve Festival, Yılbaşı, Zaman Tahmini, Zulüm, Trabzon’a, Giresun ve Ordu’ya, Göyüklü’ye Ziyaret, Sonuç.” Bu eserde de illerin ve etnik gruplara ait insanların resimleri vardır. Ayrıca konu bütünlüğünü sağlamak için çalışmada iller bölgelere göre verilmiştir.

Her iki eserin orijinali California Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu eserlere internet aracılığı ile ulaşılabilir. Her iki kitabı ‘Amazon’ adlı internet sitesinden edindim. Ancak her ikisi de kitap olmaktan ziyade çıktı şeklindedir. 1863 yıllarında ülkemize gelen ve 40 yıla yakın ABCFM teşkilatının Doğu istasyonunda

görevlendirilen Moses Payson Parmelee'nin Anadolu'yu algılama, aktarma şekli araştırmanın başlıca konusudur.

Beni bu çalışmaya yönlendirerek ufkumu açan, araştırma esnasında kıymetli vaktini ayırarak her adımda yönlendiren ve cesaretlendiren çok değerli Hocam Prof. Dr. Haldun Eroğlu'na şükranlarımı sunmayı önemli bir vazife bilirim. Ayrıca bana çalışma fırsatı veren diğer hocalarıma da şükranlarımı ifade etmek isterim.

Sürekli öğrenmemi salık veren anne ve babama, çalışma boyunca fedakarlıkta bulunan eşime ayrıca araştırmamdan dolayı ihmal ettiğim çocuklarıma da çok teşekkür ederim.

Tuğrul NİYAZİBEYOĞLU

Ankara, 2015

KISALTMALAR

ABCFM : Amerikan Yabancı Misyonlar Kurulu (American Board of Commissioners for Foreign Missions)

C. : Cilt

a.g.e. : Adı geçen eser

s. : Sayfa

a.g.m. : Adı geçen makale

t.y. : Tarih yok

y.y. : Yayın yeri yok

TTK : Türk Tarih Kurumu

Çev. : Çeviren

GİRİŞ

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere geniş hak tanınmıştı; ancak bu dönemde Avrupa'da meydana gelen milliyetçilik akımından gayrimüslimler de etkilendiler ve yıllarca egemenliğinde yaşadıkları Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandılar. Bunu fırsata çevirmek isteyen Batılılar, gayrimüslimler üzerinden Osmanlı Devleti'ni parçalama çabası içine girdiler.¹ XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu milletler her savaştan sonra bağımsızlığını ilan ederek ayrıldı. Bu ayrılmalar da ülkenin 'parçalanma' dönemini oluşturdu.² XIX. yüzyılda 'Hasta Adam' olarak adlandırılan ve farklı milletlere egemen olan Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyeti yoğun biçimde yürütülüyordu.

Latince 'missio'dan gelen misyon sözlükte "görev ve yetki" misyoner ise "görevli olan kişi" anlamına gelmektedir.³ Genel anlamda misyonerlik de "bir dini teşkilat kurarak din propagandası yapmak, insanları o dinin müritleri haline getirmek" anlamına gelmektedir. Misyonerlik, sonradan Hristiyan misyonerliğini ifade ederek farklı bir anlam edinmiştir. Bu kapsamda ise, "İncili öğretmek, Hristiyan olmayanları bu dine kazandırmak ya da belirli bir mezhepten olmayanları o mezhebe çevirmek" şeklinde anlam kazanmıştır. Ancak bu amaç zaman içerisinde

¹ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale, İstanbul 1996, s.95-96.

² Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010, s.42.

³ Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", **DİA**, c. 30, İstanbul 2005, s.193.

değişime uğramıştır. Misyonerliği destekleyen ülkelerin çıkarları doğrultusunda hareket etmiş ve emperyal yayılmaların bir vasıtası haline gelmiştir.⁴

Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren misyonerler, en çok eğitime önem vermişlerdir. Açtıkları okullar vasıtasıyla özellikle azınlık gruplarını canlandırıp, kendi emelleri doğrultusunda şekillendirmek istemişlerdir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti çeşitli ülkelerin menfaatlerinin çatıştığı odak noktasına gelmiştir. Bu menfaat çatışması rekabeti de beraberinde getirmiştir. Ancak bu rekabete Osmanlı Devleti 1880 yılından sonra katılabilmektedir. Bu yarışta en başarılı olan ise Amerikan Board (ABCFM) Cemiyeti'ne bağlı Protestan misyonerler olmuştur. Bunları başarılı kılan ise zaman içerisinde ilkokuldan üniversiteye kadar açtıkları okullar olmuştur. Eğitim aracı ile sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda başarıyı yakalamışlardır.⁵

1886 yılında dünyada 80'in üzerinde Protestan misyoner örgüt vardır. Bu örgütlerden 32'si ABD'ye, 24'ü İngiltere'ye, 25'i ise Avrupa kıtasına aittir. Bu örgütler dünyayı aralarında paylaşmışlar ve esas itibarı ile Osmanlı Devleti ABD'nin hissesine düşmüştür. Osmanlı topraklarında 1870 yılına kadar tek başına ABCFM

⁴ Mithat Aydın, **Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s.19-21.

⁵ Gülbadi Alan, **Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri Ve Anadolu Koleji**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2008, s.3.

misyoner örgütü çalışmalarını yürütmüştür. Teşkilatın tüzüğündeki amacı: “*Dinsizler arasında Hristiyanlığı yaymaktır.*”⁶

Başlangıçta ABCFM’nin Anadolu’da amacı Müslümanları ve Yahudileri Hristiyanlaştırarak kutsal toprakları silahsız ele geçirmektir. Müslümanları ve Yahudileri Hristiyanlaştıramayan misyonerler, 1829 yılında Ermeniler arasında çalışılmasına karar vermişlerdir. Amaçları Ermenileri Amerika’nın sadık bekçileri yapmaktır. Sonuçta okulları, hastaneleri ve yetimhaneleri ile Amerika’ya hayran bir Ermeni toplumu oluşturmayı başarmışlardır.⁷ Ayrıca Amerika, ABCFM misyoner teşkilatını kullanarak Osmanlı Devleti’nin başka bölgelerindeki ekonomik faaliyetlerinde etkin olabilme ve de Osmanlı Devleti’ne karşı siyasi ve iktisadi ayrıcalıklar kazanmak için Ermenileri kullanma istemiştir.⁸

ABCFM misyoner teşkilatı 1821 yılından itibaren misyonerleri Osmanlı topraklarına göndermeye başlamıştır. 1830’lu yıllarda da İstanbul merkez olmak üzere dört çalışma bölgesi oluşturmuşlardır. Bölgeler ise şunlardır: “Rumeli, Batı Anadolu, Orta Anadolu, Doğu Anadolu Bölgesi (Harput, Erzurum, Van, Mardin ve Bitlis şehirleri ile Rus ve İran sınırına kadar olan bölge).”⁹

⁶ Uygur Kocabaşoğlu, **Anadolu’daki Amerika**, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s.15-16.

⁷ Dilşen İnce Erdoğan, **Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanı (1896)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s.24-25-26.

⁸ Gülbadi Alan, a.g.e., s.4.

⁹ Bilal Eryılmaz, a.g.e., s.181-182.

Misyoner istasyonlarında birçok misyoner görev almıştır. Bazı misyonerler, yaşadıklarını kitaplaştırmışlardır. Örneğin 1822 yılında misyonerlik faaliyetine başlayan Daniel Temple, 'Misyonerlikte 40 yıl (Life and letters of Rev. Daniel Temple: For 23 years a missionary)', 1823 yılında alana giriş yapan William Goodel, Türk İmparatorluğunda 40 yıl (Forty years in the Turkish Empire; or, Memoirs of Rev. William Goodel) adlı eserleri kaleme almışlardır. Bir diğer misyoner de Robert Koleji'nin kurucusu Cyrus Hamlin'dir. Çalışmalarına 1839 yılında başlamıştır. Anılarını, Türklerin Arasında (Among the Turks), Hayatım ve Dönemim (My life and times) adlı eserleri ile kayıt altına almıştır.¹⁰ 'Türkler Arasında' isimli eseri Türkçeye çevirisi yapılmıştır.

Araştırmamızda eserlerini esas aldığımız misyoner Moses Payson Parmelee 1834 yılında Amerika'da doğmuştur. 1861 yılında İlahiyet fakültesinden mezun olduktan sonra 1863 yılı Nisan ayında Nellie A. Frost ile evlenir. Aynı yıl içerisinde genç çiftler misyoner olarak Erzurum'a gelirler. 1864 yılında ilk kızları Addie ve 1866 yılında ise ikinci kızları Jennie dünyaya gelir. Ancak Jennie, dört yaşında difteri hastalığından vefat eder. Hanımının tedavisi için Amerika'ya giderler ancak veremden misyonerin hanımı Nellie hayata gözlerini yumar. Moses, 1871 yılında Amerika'da bulunurken misyoner eşi olarak çalışmaya hevesli Julia Farr ile evlenir. 1872 yılında tekrar Türkiye'ye dönerler ve sağlık, din çalışmalarına devam ederler. Çiftin yedi tane çocuğu dünyaya gelir. Bunlardan ikisi çok küçük yaşta yaşamını yitirir. Çocuklarını kaybeden anne Julia hastalanır ve tedavi için Amerika'ya

¹⁰ Misyonerlerin ülkemize geliş tarihleri Uygur Kocabaşoğlu'nun 'Anadolu'daki Amerika' adlı eserinden alınmıştır.

giderler. ABCFM teşkilatı Moses ve ailesini Türkiye'ye gönderme konusunda tereddütlü davranır ancak sağlık konusunda doktorların izin vermeleri sonucunda Türkiye'ye dönmelerine izin verirler. Moses'un prostat hastalığı vardır ve ameliyat için gittiği Beyrut'da 1902 yılında vefat eder.¹¹

XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti egemenliğinde bulunan milletlerin bazıları bağımsızlığına bazıları da özerk bir statüye kavuştu. Avrupalılar için Ermenilerden başka kullanacakları ve kışkırtacakları azınlık kalmadı.¹² Moses da Erzurum'da bulunduğu süre içerisinde sadece Ermenilerle ilgilenmiş ve amaçları doğrultusunda köy köy gezerek onları Protestanlaştırmak için büyük gayretler sarf etmiştir. Kendinden önceki misyonerlerden farklı olarak dokuz ay gibi kısa sürede Ermeniceyi kiliselerde vaaz edecek seviyede öğrenmiştir. Gittiği her yerde Amerika'nın bütün zenginliğini din sayesinde kazandığını anlatarak insanları, Protestan olmaları için ikna etmeye çalışmıştır. Amerika'nın Ermenileri istedikleri gibi kullanabilme amacına hayatı boyunca hizmet etmiştir.

Moses, icra ettiği faaliyetlerini iki eser kaleme alarak aktarmıştır. Bu eserlerin Türkçe'ye çevirisi yapılmamıştır. Her şeyi detaylı olarak aktarmıştır. Gittiği şehirlerin coğrafi yapısından nüfusuna, etnik yapısından çarşı-pazarına kadar kaydetmiştir. Ayrıca misyonerlik faaliyetlerini ve karşılaştığı zorlukları da dile getirmiştir. Eserlerinde aktardığı bilgiler diğer seyyahların bildirdikleri ile

¹¹ Clifford Putney-Paul T. Burlin, **The Role of the American Board in the World Bicentennial Reflections on the Organization's Missionary Work 1810-2010**, Wipf and Stock Publishers, U.S.A. 2012, s.77-82.

¹² Bilal Eryılmaz, a.g.e., s.186.

karşılaştırılmış ve teyit edilmeye çalışılmıştır. Kimi zaman bildirdikleri örtüşmüş kimi zaman da çelişmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİSYONER MOSES'A GÖRE ANADOLU KENTLERİ

I. KENTLER

Misyoner Moses, Osmanlı kentleri özellikle de Erzurum başta olmak üzere İstanbul, Trabzon, Bitlis, Mardin, Van, Erzincan, Giresun, Bayburt ve Ordu hakkında genel bilgiler vermektedir. Bunlar arasında şehirlerin fiziki konumu, nüfusu, ticareti, tarımı ve evlere ilişkin verilere rastlamak mümkündür. Uzun süre Erzurum'da kaldığı için bu şehir hakkında daha ayrıntılı gözlemlerde bulunmuştur.

a. İstanbul

Gezginler İstanbul'u gördükleri zaman genelde hayran olurlar ve güzelliğini tarif etmenin mümkün olmadığını vurgularlar.¹³ Moses da 1863 yılı bir Temmuz sabahı İstanbul'a geldiğinde gördüğü manzara karşısında: *“Cami kubbelerinin, sabah güneşinde parlayan minarelerin, kırmızı kiremitli çatıların ve mezarlıkların uzun, koyu yeşil selvilerin birbirine giren renkleri ile manzaraya görkem katmaktadır”* diye hayranlığını dile getirmektedir. Ona göre İstanbul, dünyanın en tercih edilen ve sevilen şehridir.¹⁴

¹³ Gürsoy Şahin, **İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplum ve Türk İmajı**, Gökkuşbu, İstanbul 2007, s.73.

¹⁴ Moses Payson Parmalee, **Life Scenes Among The Mountains Of Ararat**, Sabbath School Society, Boston 1868, s.13.

Misyoner, İstanbul'da gezdiği bazı yerleri yabancı şehirlere benzetir. Örneğin özellikle yabancıların yaşadığı Pera'yı bir doğu şehrinden ziyade Paris'e benzetir.¹⁵ Fransız gezgin Ubicini, '1855'de Türkiye' adlı eserinde verdiği bilgilere göre burada 28-30 bin insan yaşamakta olup, bunların yarısı Avrupalıdır.¹⁶

Galata Köprüsü'nde bir süre duran misyoner, köprü üzerinde gördüklerinden etkilenir. Çünkü burada neredeyse rengi, elbisesi ve dilleri ile her milletten insan vardır. Bu farklılığı İranlılar, Mısırlılar, Avrupalılar, Amerikalılar ve Türkler oluşturmaktadır. Dahası her birisi kendi ırkına veya bölgesine ait elbise giymekte ve farklı dil kullanmaktadır.¹⁷ Galata Köprüsü'ndeki bu renklilik muhtemelen 1881 yılında İstanbul'da bulunan İngiliz gezgin Dorina L. Neave'nin de ilgisini çekmiştir. O da benzer izlenimleri aktarmıştır. Hatta bu köprüde hafiyelerin bile bulunduğunu iddia etmiştir.¹⁸

Moses, Galata Köprüsü'nün gece gündüz gelen geçenlerle dolu olduğunu ve bu geçenlerin kiminin yaya, kiminin atlı ve kiminin araba veya faytonla geçtiğini ve her birinin geçerken geçiş ücreti ödediklerini dile getirmektedir. Geçişlerde ücret

¹⁵ Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.15

¹⁶ F.H.A. Ubucini, **1855'de Türkiye**, C. 2, (Çev. Ayda Düz), Tercüman 1001 Temel Eser yayınları 99, İstanbul 1977, s.136

¹⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.16.

¹⁸ Dorina L. Neave, **Eski İstanbul'da Hayat**, (Çev. Osman Öndeş), Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları 128, İstanbul 1978, s.41-42.

alındığını kaydederken, miktardan bahsetmez.¹⁹ Bize geçiş ücretinin on para olduğunu gezgin Neave bildirmektedir.²⁰

Farklı milletlerin bir arada yaşadığı İstanbul'da, Moses'a göre çoğunluğu oluşturanlar Türklerdir.²¹ Nüfus kayıtları da XIX. yüzyılın ikinci yarısında yani 1857 yılına ait nüfus dağılım cetveli bu üstünlüğü teyit etmektedir. İstanbul'da toplamda 238.234 kişi yaşamaktadır. Bunlardan 108.442 kişi Müslümanlardan oluşmaktadır. Diğerleri ise Rumlardan, Ermenilerden, Yahudilerden, Protestanlardan ve Katoliklerden oluşmaktadır.²²

İstanbul'da misyonerin dikkatini çeken bir diğer konu ise denizde birçok vapurun olmasıdır. Gemilerin birbirine zarar vermeden ve kıl payı geçişlerini nefesini almadan izlemektedir. Ayrıca bu geçişlerde kimsenin zarar görmediğini, her geminin o karmaşa içerisinde güzergahında hiçbir şey yokmuş gibi ilerlediğini dile getirmektedir.²³ Denizdeki bu ahenk bazen de bozulmaktadır. Örneğin gezgin Neave'nin bindiği vapur bir Rus vapuru ile çarpışmıştır.²⁴

İstanbul'a gelecek olanlara uyarılarda bulunmayı da ihmal etmeyen misyoner, şayet herhangi biri yaz ortasında İstanbul'u ziyaret ederse, sıcağın altında gücünü

¹⁹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.15.

²⁰ Dorina L. Neave, a.g.e., s.42.

²¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.15.

²² Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 133, İstanbul 2003, s.238.

²³ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.17.

²⁴ Dorina L. Neave, a.g.e., s.52.

kaybedeceğini ve hoş olmayan görüntü ve kokulardan dolayı iştahını yitireceğini vurgulamaktadır. Bu uyarılarına sivrisinek, pire saldırısını da eklemektedir.²⁵ Misyonerin bu olumsuz değerlendirmelerine rağmen, Amerikalı doğa bilimci D. E. De Kay, İstanbul’u sağlıklı bulmakta hatta ona göre hastalığa karşı bu şehirden daha dayanıklı bir yer yoktur.²⁶

a.a. İstanbul Sokakları

Seyyahlar, Türk şehirlerinin manzaralarına uzaktan hayran olurlarken, şehirlerin çarşı ve pazarlarını gördüklerinde hayranlığın yerini hayal kırıklığı alır.²⁷ Moses da hissiyat karmaşasını yaşar. İstanbul manzarasına duyduğu hayranlığın yerine daha çok olumsuz değerlendirmeler hakim olur. Sokakları anlatırken en çok da köpekler üzerinde durur.

Ona göre İstanbul sokakları hem dar hem de kirlidir ayrıca sokaklarda pürüzlü ve de bakımsız kaldırımlar bulunmaktadır.²⁸ Sokakların düzensizliği ve darlığı konusunda hem İstanbul sakinleri hem de yabancı misafirler aynı şekilde düşünmektedirler. Osmanlı Hükümeti bu sokakların modernleştirilmesi için 1839 yılında karar almıştır ancak bu karar 1865 yılından sonra uygulanabilmiştir.²⁹

²⁵ Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.20-21.

²⁶ James Ellswort De Kay, **1831-1832 Türkiye’sinden Görünümler**, (Çev. Serpil Atamaz Hazar), 1.Basım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2009, s.278.

²⁷ Gürsoy Şahin, a.g.e., s.91.

²⁸ Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.17.

²⁹ Halil İnancık, “İstanbul”, **DİA**, C. 23, İstanbul 2001, s.230.

Bir İngiliz subayı olan F. Burnaby de sokaklardan şikayetçidir. Özellikle de Üsküdar'ın sokaklarını dar ve çöplük içinde bulmaktadır.³⁰ Olumsuz izlenimlerini aktarmaya devam eden Moses, her köşe başında acınılası dilencilerin var olduğunu, her yerde yırtıcı, pis köpek sürüsü ile karşılaştığını ve saçma doğu yemeklerinin pişirildiği ve yendiği yerlerden sıcak ve rahatsız edici kokuların geldiğini kaydetmektedir.³¹

Kolera ile köpekleri ilişkilendiren misyoner, kolera'nın Türk hassasiyetini harekete geçirmesi ile ölü köpeklerin havayı iğrenç kokuları ile kirletmelerine izin verilmediğini dile getirmektedir.³² Ancak Amerikalı misyoner C. Hamlin ise incelediği 100 kolera vakasında hastaların dörtte üçünün yanlış beslendiğini ve sarhoş edici içecekler tükettiğini tespit etmiştir. Misyoner Hamlin, her beş on yılda nükseden bu salgının en dehşetlisinin 1865 yılında yaşandığını belirtmektedir.³³ Anlaşılmaktadır ki kolera ile köpek leşlerinin direk bir ilişkisi yoktur.

O dönemlerde gezginlerin dikkatini çeken bir diğer husus hamalların görüntüleridir. Hamalın görüntüsünü bir hayli farklı ve de ilginç bulan Moses, onun omuzlarından asılı sırtında kama şeklinde semer taşıdığını, bu semerle devasa yük taşıdığını ifade etmektedir. Misyoner hamalın yük taşıırken halini şu şekilde tasvir

³⁰ Frederick Burnaby, **At Sırtında Anadolu**, (Çev. Meral Gaspıralı), 1.Basım, Merkez Kitaplar, İstanbul 2007, s.29.

³¹ Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.17.

³² Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.18

³³ Cyrus Hamlin, **Türkler Arasında**, (Çev. Hasan Yücel), Meydan Yayıncılık, İstanbul 2011, s.236-238.

eder: “Yük taşıırken kısa şalvarı, çıplak paçaları ile iyice eğiliyor, yükün altında kasları şişmiş ve titrer vaziyette, ayakları genişçe iki tarafa ayrılmış, yüzü de kan ter içerisinde.” Ayrıca onun aynı zamanda yük arabası olarak kutuları ve de ticaret mallarını taşıdığını aktarmaktadır.³⁴ Hamallar, 1885-1887 yılları arasında bir Amerikan diplomatı olan S. Sullivan Cox’un da dikkatini çekmiştir. Ona göre satıcıların arasında dolaşan hamallar şehirde görülmeye değer en ilginç manzaralar sunmaktadır. Ayrıca şehirdeki hamalların genellikle Ermeniler olduklarını kaydetmektedir.³⁵

Sokak köpeklerini itici ve iğrenç bulan misyoner, bu köpeklerin ne bir sahibe ne de bir yuvaya sahip olduklarını ve sadece insanlar tarafından atılan şüpheli lokmalarla beslendiklerini dile getirmektedir. Ayrıca Müslümanların dikkatli bir şekilde bakımını üstlenmekten kaçındıklarını, neticede köpeklerin hızlıca çoğaldıklarını ve bunlar tarafından ısırılmadan ayrılanın şanslı olduğunu vurgulanmaktadır.³⁶ Köpekler hakkında bunları okuyan diğer gezginler korku içerisinde sokaklarda yürüyorlar. Örneğin doğa bilimci J.E. De Kay, gezginlerin anlattıklarından dolayı her adımda köpeklerle karşılaşacağını ve saldırıya uğrayacağını beklemektedir; ancak onların kesinlikle zararsız olduklarını belirtmektedir.³⁷

³⁴ Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.18

³⁵ Samuel Sullivan Cox, **Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları**, (Çev. Gül Çağalı Güven), 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s.200.

³⁶ Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.20

³⁷ James Ellswort De Kay, a.g.e., s.59

Bakkalların ise daha çok açık tezgahlar şeklinde bulunması misyoneri şaşırtır.³⁸ Gezgin F.H.A. Ubucini de ibadet saatlerinde bu yerlerin terk edilmesine ve gece evlerin hafifçe sürgülenmesine rağmen, yılda sadece dört hırsızlık vakasının olmasına şaşırmaktadır. Ancak Hristiyanların yaşadığı Galata ve Pera'da hemen hemen her gün hırsızlığın ve cinayetlerin işlendiğini sözlerine eklemektedir.³⁹

b. Erzurum

Görevi gereği Erzurum'da uzun yıllar bulunan misyoner Moses, her iki eserinde de şehir hakkında bilgiler sunmuştur. Şehre tam olarak ne zaman geldiği ve ayrıldığı eserlerinde net değildir. Ayrıntılara değinirken kendi ülkesi ile kıyaslamıştır. Eserlerinde Erzurum'un tarihinden, coğrafyasından, kültüründen tutun da tarımına, ticaretine, pazarına kadar ayrıntılara yer vermiştir.

Erzurum tarihi hakkında kısa bir bilgi veren misyoner, Erzurum'un ne zamandır şehir olarak yer aldığının bilinmediğini, şimdiki şehrin 4. yüzyıla kadar uzandığını ve o zamanlar İstanbul'un imparatoru olan Theodosiopolis tarafından şehrin kurulduğunu ve de ismini bu imparatorundan aldığını belirtmektedir.⁴⁰ Misyonerin ifade ettiği gibi Erzurum'un tarihi tam olarak bilinmemektedir. 4. yüzyılda Erzurum, Roma İmparatorluğu tarafından kurulmamış fakat şehir ele geçirilmiştir. Erzurum'un bulunduğu kale tepesinde yeni bir kale yaptırılmış ve

³⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.15.

³⁹ F.H.A. Ubucini, a.g.e., s.79.

⁴⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.60.

dönemin imparatorunun ismi verilmiştir. Yeni isim verilmesine rağmen, Karin ismi ‘Karintis’ olarak söylenmeye devam etmiştir.⁴¹

Şehrin ismi konusuna bilgi vermeye devam eden misyoner, şehrin şimdiki ismi konusunda bazılarının ‘Romalıların sığınağı’ anlamına gelen ‘Arz Romanorum’dan geldiğini düşündüklerini; diğerlerinin ise yakında bulunan ‘Arsen’ diye adlandırılan eski bir şehir kalıntılarından ‘Arsen-ör-room’dan geldiğini zannettiklerini belirtmektedir.⁴² Misyonerin eski şehir kalıntısı dediği yer, onbirinci yüzyılda ‘Erzen-Erze’ adında bir kenttir ve 1048-1049 yıllarında Selçuklular tarafından saldırıya uğramıştır. Sağ kalanlar Erzurum’a sığınmışlar daha sonra da bunlar şehre Erzen adını vermişlerdir. Daha sonraları ise Silvan yakınındaki Erzen’den ayırmak için Rum kelimesi eklenmiştir.⁴³

Moses, Ermenilerin Erzurum için güçlü anlamına gelen ‘Görin’ kelimesini kullandıklarını belirtmektedir.⁴⁴ Roma istilasından önce çeşitli dönemlerde Ermeniler Erzurum şehrine farklı adlar vermişlerdir. Bunlar: “Karin, Karana, Garin, Karnoi, Kalhak, Kalikale, Karantis” dir.⁴⁵ Misyoner, muhtemelen ‘Görin’ diyerek bir telaffuz hatası yapmış büyük olasılıkla ‘Karin’ demek istemiştir. Ermeniler, buraya “Karin”

⁴¹ **Erzurum İl Yıllığı**, Çeltuk Matbaacılık, İstanbul 1968, s.149-150.

⁴² Moses Payson Parmelee, **Home and Work By the Rivers of Eden**, America Sunday School Union, Philadelphia 1888, s.12-13.

⁴³ **Erzurum İl Yıllığı**, a.g.e., s.150.

⁴⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.12-13.

⁴⁵ **Erzurum İl Yıllığı**, a.g.e., s.149.

demelerinin yanı sıra “Karnoi-Kalak” ifadesini de kullanmışlardır. Bu isim Bizanslılar tarafından Yunancalaştırılarak “Karantis” şeklini almıştır.⁴⁶

Fırat, Çoruh ve Aras nehirlerinin cenneti suladığına inanan misyoner, Erzurum’un cennete yakın olduğunu zannetmektedir. Yeni İngiltere’de en yüksek nokta olan Washington Dağı’nın zirvesi ile Erzurum’un yüksekliğini kıyaslamakta ve Erzurum’ a hayranlığını: *“Bölgeye yeni gelen biri için bu dağlar genellikle kasvetli görünür. Fakat uzun birliktelik onlar için güçlü bir dostluk meydana getirir; eski arkadaşlardan biri gibi dost olurlar. Bu büyük yüksekliğin harika şeffaf atmosferinde ve bu dağların zirveleri üzerinden güneşin batması, İtalya’nın görkemli ve de çokça övülen güneş batımını geride bırakmaktadır. Pürüzsüz bir kış gecesinde, yıldızlar muhteşem parlaklığı ile ışık saçmaktalar”* şeklinde ifade eder.⁴⁷

Şehrin savunma maksatlı kurulduğunu belirten misyoner, şehrin İran’dan batıya olan geçidi kontrol ettiğini, bu yüzden de olabildiğince sağlam yapıldığını aktarmaktadır. Dahası orijinal şehrin çift taş duvar ile çevrildiğini ve bu duvarlarla birlikte birçok tabya ve gözetleme kulelerin de bulunduğunu kaydetmektedir. Bunların yanı sıra şehir merkezine yakın bir tepenin üzerinde diğer duvarlardan daha güçlü bir duvarla çevirili bir hisarın inşa edildiğini, savaşlarda barut kullanılmasından önce savunma için bunların yeterli olduğunu ve hatta bugün bile direnebileceklerini iddia etmektedir. Ancak onların çoğunun depremler neticesinde

⁴⁶ Cevdet Küçük, “Erzurum”, **DİA**, C. 11, İstanbul 1995, s.321.

⁴⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.11-12.

yıkıldığını ve ev yapma amacıyla taşlarının alındığını, şehrin büyük bir bölümünün bu eski duvarların dışında yer aldığını dile getirmektedir.⁴⁸

Moses, Erzurum'un nüfusunun 1869 yılında 60.000 olduğunu belirtirken⁴⁹, 1877-1878 yıllarında Osmanlı Devleti ve Rusya arasında olan savaş döneminde doktor olarak görev yapan Avusturyalı Charles, nüfusun kırk bin olduğunu belirtmektedir.⁵⁰ 1881/82-1893 yıllarına ait Osmanlı genel sayımı rakamı ise doktor Charles'ın verdiği sayıya yakındır yani 38.116'dır.⁵¹

Misyoner, Erzurum'daki evleri ayrıntılı biçimde ele almıştır. Evlerin yapı malzemelerini, kaç katlı olduğunu ve içindeki odaları hatta aydınlatmaya varıncaya kadar anlatmıştır.

Evlerin başlıca taş ve kerpiçten yapıldığını aktaran misyoner, asla ağaç kullanılmadığını, genellikle tek katlı olup, çok alçak ve topraktan yapılmış düz çatıya sahip olduğunu ifade etmiştir. Dahası, toprak çatının iyice sertleştirildiğini, çatıda her zaman düzlemek ve sertleştirmek için bir silindir bulundurulduğunu, şayet bu önlemin alınmadığında çatıdan suyun eve girebileceğini ve her şeyi kirletebileceğini kaydetmektedir.⁵² Seyyah A. Puşkin ise taştan yapılmış evlere ve topraktan yapılan çatıların baharda çimlenmiş haline uzaktan bakan birine tuhaf bir manzara

⁴⁸ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.60-61.

⁴⁹ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.24.

⁵⁰ Charles S. Ryan, **Plevne'de Bir Avustralyalı**, (çev. Ali Rıza Seyfioğlu), 1.Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005, s.253.

⁵¹ Kemal H. Karpat, a.g.e., s.164.

⁵² Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.62.

sunduğunu kaydetmiştir.⁵³ Ev yapımında taş ve kerpicein ağaca olan üstünlüğü ancak fiziki çevre koşulları ile açıklanabilir.⁵⁴

Ev iki katlı ise ikinci katın çıkıntı şeklinde durduğunu söyleyen misyoner, caddede yürürken sanki başınıza düşecek gibi bir izlenim verdiğini vurgular. Çoğu pencerelerin demir parmaklıklarla korunduğunu ve bu parmaklıkların suçluyu içeride tutmak için kullanılan hapishaneye benzemediğini ancak hırsızları uzak tutmak için kullanıldıklarını ifade etmektedir. Birinci kattaki pencerelerin genellikle küçük ve de yükseğe yerleştirildiğini, aslında amacın münasebetsiz insanların eve göz atmasını engellemek olduğunu aktarmaktadır.⁵⁵ İslam dünyasında evlerin pencereleri genellikle dışarıdan bakıldığında içerisi görülmeyecek şekilde planlanmıştır ve pencereler aynı zamanda da kafeslidir.⁵⁶

Kerpiçle yapılan evlerin çamur ile sıvandığını aktaran misyoner, bunun da çekici olmayan bir görüntüye neden olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca tuğlalı evlerin ise beyaz sıva ile badana edildiğinden oldukça düzenli görüldüğünü ve zenginler tarafından yaptırılan birçok taş evin çok zarif olduğunun altını

⁵³ A. Puşkin, **Erzurum Yolculuğu**, (Çev. Z. Baştımar), Yenigün yayınevi, İstanbul [t.y.], s.70.

⁵⁴ Ahmet Necdet Sözer, “Erzurum Coğrafyası: Tabii ve Beşeri Özellikler”, **50.Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi**, c. I, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973, s.35.

⁵⁵ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.62.

⁵⁶ Haşim Karpuz, **Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri**, 1.Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984, s.10.

çizmektedir.⁵⁷ 1869 yılında Erzurum’da bulunan Fransız natüralist T. Deyrolle, çamurla sıvanan evlerin yani kahverengi renkli olan evlerin çok uzaktan güzel bir manzara oluşturduğunu ancak yaklaştıkça bu güzelliğin kaybolduğunu belirtmektedir.⁵⁸

Moses, Erzurum’daki bir evin içerisini ayrıntılı olarak anlatmaktadır Bir Erzurum evini: *“Kapı öylesine alçak ki büyük ölçüde eğilmemiz gerekir; girdiğimiz zaman basamak iniyoruz. Kendimizi uzun, dar ve de karanlık pasajda buluyoruz ki başlangıçta hiçbir şey göremiyoruz. Çok geçmeden gözlerimiz karanlığa uyum sağlıyor, ve nesneleri görmeye başlıyoruz. Bir kenarda ise ahıra açıldığını tespit ettiğimiz bir kapı var. Pasajdan ilerlediğimizde toprak zemine ve gökyüzüne açılan bir pencereye sahip daireye giriyoruz. Bir kenarda dört beş basamak yüksekliğinde [sekkeh] diye adlandırılan bir bölüm var. Bu yer karanlık. Olabildiğince küçük bir pencere var duvarda; fakat genellikle bu salon gökyüzünden içeriye sızan ışık süzmesinden başka bir aydınlatmaya sahip değil. Ilık havalarda bu pencere açık bırakılır; fakat kış mevsiminde genellikle yağlı kağıt ile kaplanmış bir çerçeve ile kapatılır; sekkeh öylesine karanlıktır ki herhangi biri orada kitap okuyamaz.”* cümleleri ile tasvir etmektedir.⁵⁹

Naturalist T. Deyrolle de Erzurum evini tasvir etmiştir. Evlerin aydınlatmasının tavandaki delik tarafından sağlandığını ve kışın kardan yağmurdan

⁵⁷ Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.63.

⁵⁸ Theopline Deyrolle, **1869 Da Trabzon’dan Erzurum’a**, (Çev. Reşad Ekrem Koçu), Çığır Kitapevi, İstanbul [t-y], s.53.

⁵⁹ Moses Payson Parmalee, **Home and Work...**, s.15.

korunmak için bu aydınlatma deliğinin Moses'un belirttiği gibi yağlı kağıt ile kaplandığını kaydetmiştir.⁶⁰ Evlerdeki hayvan sayısına bağlı olarak, evlerde birden fazla ahır olabilir. Özellikle büyükbaş hayvanların olduğu ahırlarda sekiler vardır. Sekiler yerden biraz yüksek ve etrafı çevrilidir. Kışları insanlar hayvanların ısısından yararlanmak için buralarda otururlar.⁶¹ Moses, yolculuklarında özellikle de köylerde ahırların sekilerinde kaldığından sıkça söz eder.

Şehirdeki cami veya kilise yapıların tam sayılarını vermeyen misyoner, kabaca birkaç kilise ve yaklaşık otuz kırk tane cami olduğundan bahseder. Bu yapılara baktığında geçmişte bu şehrin büyük bir ihtişama sahip olduğu çıkarımında bulunmaktadır. Bu eserlerin bakımsızlığından yönetimi sorumlu tutmaktadır. Zaten Türk yönetimin harabe ve çürümeyi sevdiğini de sözlerine eklemektedir.⁶² Belki de harabe ve çürüme, F. Burnaby'nin Türklerle geçmiş arasındaki ilişkiye dair sözleri ile açıklanabilir. Ona göre Türklerin fitratında eskiye merak yoktur. Türkler bugünü yaşar ve her şey yaşanıp bitmiştir.⁶³

Erzurum yakınlarında dayanıklı ve de ustalıkla yapılan kale hakkında tahmin yürüten misyoner, şu çıkarımlarda bulunuyor: *“Tarihi bu kale ve Türkiye'nin bu bölgesinde var olan birçok diğer kalelerin kim tarafından yapıldığına dair bir ipucu vermiyor. Belki de onları yapan Romalıları: belki de varlıklı oldukları zaman*

⁶⁰ Theopline Deyrolle, a.g.e., s.54

⁶¹ Ahmet Necdet Sözer, a.g.e., s.36.

⁶² Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.19-20.

⁶³ Frederick Burnaby, a.g.e., s.211.

Ermeniler tarafından yapılmıştır.”⁶⁴ Misyoner, bu çıkarımında haklıdır çünkü Erzurum Kalesi hemen hemen şehrin tarihi kadar eskidir. Bu kalede Bizanslıların, ilk halifelerin, Emevilerin, Abbasilerin, Hamedanoğullarının, Büyük Selçukluların, Saltuk Oğullarının, Anadolu Selçuklularının, Erzurum Selçuklularının, İlhanlıların, Çobanoğullarının izlerine rastlamak mümkündür.⁶⁵

Misyoner, bir veya iki kilisenin, Paşanın sarayının ve bir veya iki diğer binanın kırmızı kiremit ile kaplı, eğilimli çatılara sahip; fakat bu istisnalarla birlikte, şehrin evlerinin düz çatıya sahip olduğunu aktarmaktadır. Bunlara alışkın olmayan birilerine, garip ve bitmemiş bir izlenim vereceğini vurgulamaktadır.⁶⁶ Erzurum’a gelen çoğu seyyah evleri tasvir etmiş özellikle de evlerin çatı kısmı ilgilerini çekmiştir. Bunlardan biri de savaş yıllarında Erzurum’da doktor olarak bulunan C.S. Ryan’dır. O da evlerin düz çatıya sahip olduğunu ve çatının insanlara hava alma imkanı tanıdığını belirtmektedir.⁶⁷

b.a. Erzurum’un Fiziki Yapısı

Erzurum’un fiziki yapısı ve depremin nedenlerine de değinen Moses, Erzurum’da İngiliz konsolos olan Bay Zohrab’un kaleme aldığı ‘Ararat’dan

⁶⁴ Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.10.

⁶⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, 1.Basım, Türkiye Yazarlar Birliği Vakfı, Ankara 2010, s.113.

⁶⁶ Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.13

⁶⁷ Charles S. Ryan, a.g.e., s.253.

Esintiler’ başlıklı yazısında dile getirdiğini ve bu çalışmanın da kendi eserinde yayınlandığını aktarmaktadır. Bu yazısında:

“Doğuda İran’a kadar uzanan ve yaklaşık 30 mil Erzurum’un batısından başlayan, yaklaşık 30 veya 40 mil genişliğinde bir çeşit şerit oluşturan bölge, depremlere maruzdur ve ülke, eski zamanlarda şiddetli volkanik hareketlerin var olduğuna dair deliller sunuyor.”

“Erzurum’un yaklaşık 9 mil kuzey batısında güçlü bir şekilde ısınmış birkaç kaplıca var. Bu kaplıcalar, yaz aylarında bölge ve Erzurum sakinleri tarafından ziyaret edilmektedir. Erzurum’un doğusunda 8 mil ilerisinde bulunan Hasan Kale’de diğer sülfür kaplıca bulunmaktadır; Diadin’in yakınlarında, 110 mil daha doğuda sadece kaplıcalar değil aynı zamanda kireçli birçok kaplıca bulunmaktadır, fakat birçok yerde volkanik hareketler toprağı parçalamış ve yükseltmiş. Yarıklardan çıkan karbonik asit gazlar hayatı etkilemektedir.”

“Bu yüzden Erzurum’un sakinleri, her an patlayabilecek ve evlerini yıkabilecek bir madenin üzerinde yaşamaya alışmak zorundadırlar. Bu ülkede depremlerin tahmin edilen sabit zamanları vardır, örneğin; Aralık ayının ortasından Ocak ayına kadar, Mayıs’ın ortasından Haziran’ın sonlarına kadar, tabi ki herhangi bir mevsimde de meydana gelebilir.”⁶⁸

Bugünkü araştırmalar da göstermektedir ki Erzurum deprem kuşağında yer alan bir şehirdir. XIX. Yüzyıla kadar bölgede depremler olmuştur; ancak bu depremler hakkında sağlıklı bilgiler mevcut değildir. Bu yüzyılın ilk yarısında 27

⁶⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.20-21.

Ekim 1843 yılında bir deprem olmuştur. İkinci yarısında ise yüzyılın en tahripkar depremi ise 2 Haziran 1859 yılında meydana gelmiştir.⁶⁹

Erzurum’da ikamet etmeye başladığından itibaren en şiddetli depremin, 20 Ekim 1875 yılının sabahında meydana geldiğini belirten misyoner, o gün aniden evlerinin taş duvarlarının sarsılmaya başladığını; tavan kerestelerinin, fırtınada bir geminin iskeleti gibi çatırdadığını ve çatladığını kaydetmektedir. Ayrıca toprak çatıdan kirin, pasın başlarına döküldüğünü, ayakları altındaki zeminin dans etmeye başladığını aktarmaktadır. Dahası, herkesin düşen kerestelerin, dökülen taşların altında kalma olasılığı ile karşı karşıya kaldığını ve herkesin ilk tepkisinin kendilerini sokağa atmak olduğunu ve sonrasında da: *“Oldukça şaşkına dönen bazıları odadan odaya koştı; diğerleri kapıları açmadan önce kilitledi veya açtı; zayıf olan birçok anne, insan üstü güçleri ile bebeklerini ve çocuklarını kaptılar ve merdivenlerden uçarcasına, birbirilerini ezerek dışarıda güvenli bir yere doğru koştular. Her çeşit elbiseleri içerisinde çocuklardan ve kadınlardan oluşan kalabalık sokağa kavuştu ve birbirilerine bakarak sokakta dikildiler. Direkt olarak nefes nefese bir grup adam bakkaldan koşarak geldi, her biri teker teker sevdiklerini aradı.”* Misyoner, onların yaşadığını ayrıntılı olarak dile getirmektedir.⁷⁰

Bu depremin çok ürkütücü olduğunu dile getiren Moses, depremde tek bir can kaybının bile olmadığını öğrendiğini, fakat depremin yeterince ciddi olduğunu ve

⁶⁹ Selahattin Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler”, **Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri**, ‘Globus’ Dünya Basımevi, İstanbul 2001, s.94-97-98.

⁷⁰ Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.21-22.

zihinlerinden yaşananları atmak için gösterdikleri çabalara rağmen, zihin dünyalarında tekrar ve tekrar olayın tazeliğini koruduğunu vurgulamaktadır. Ve korkusu geçtikten sonra üç yaşındaki çocukları Bella'nın, uzun süre gözlerini kapayarak her akşam dualarında “*tekrar olmasına izin verme Allah'ım*” diye yalvardığını eklemektedir.⁷¹ Bu depremin tarihi kaynaklarda yer almaması ciddi boyutlarda olmadığını gösterir.

Erzurum ovasının tamamen büyük dağ sırası ile çevrili olduğunu belirten Moses, bu yükselen dağların zirvelerinde daimi karlar olduğunu ve ister ovaya kuzeyden ister bu zirvelere güneyden bakıldığında bu manzarının sıradışı olduğunu vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra misyoner, Amerikan dağlarının gür yeşilliğine aşina olan biri için bu manzarının ağaçsız ve çalısız çıplak görüneceğini eklemektedir. Fakat buna rağmen samimi bir arkadaşın yüzüne baktığı gibi tanıdık memleket nesnelere de o şekilde bakmaktadır.⁷² Seyyah A. Puşkin de Erzurum'u çevreleyen dağların hemen hemen yıl boyunca karlar ile kaplı olduğunu ve bu toprakların ormansız olduğunu belirtmiştir.⁷³ Erzurum'un bariz vasfına yani ağaçsızlığına değinen bir diğer isim de doktor C.S. Ryan'dır. O, Erzurum'a en yakın ormanın yetmiş mil uzaklıkta olduğunu aktarmıştır.⁷⁴

Erzurum'un Beyaz Dağ Grubunun en yükseği Washington Dağı yüksekliği veya deniz seviyesinden altı binden daha yüksek bir yüksekliğe sahip olduğunu dile

⁷¹ Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.22.

⁷² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.56-57.

⁷³ A. Puşkin, a.g.e., s.71.

⁷⁴ Charles S. Ryan, a.g.e., s.253.

getiren Moses, Erzurum'un çok soğuk iklimini de bu yüksekliğe bağlamaktadır. Ve birçok insanda bu şehrin kutup iklimine sahip olduğu izleniminin var olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca burada yaşamak zorunda kalanın, yıllık altı ay dış dünyadan kopuk ve şiddetli soğuk havadan dolayı evde hapis kalarak, Sibiryâ sürgününden daha fazla acı çektiğini ifade etmektedir. Misyoner, bu izlenimin yanlış olduğunu ve buna rağmen dış dünya ile bağlantının kesilmediğini belirtmektedir.⁷⁵

Erzurum'a gelen seyyahlar şehrin dondurucu soğuşunu genellikle vurgulamışlardır. Fransız doğa bilimci J. De Tournefort, 14 Haziran'da Erzurum'a gelmesine rağmen, soğuktan ellerinin uyuşması sonucunda bir şeyler yazamaması karşısında şaşırıp kalır. Hatta eserinde Erzurum'da 1 Haziran'da bile kar yağdığını kendisine söylendiğini de belirtmiştir.⁷⁶

Moses, iklimin ani ve şiddetli değişikliklerden bağımsız olduğunu, yazın sıcağının ve kışın soğuşunun idrak edilmeyecek şekilde geçişler yaptığını aktarmaktadır. Dahası, Erzurum'un dünyada en sağlıklı iklime sahip olduğunu, çocukların ise ihmalden öldüklerini; insanların dikkatsiz ve kirli alışkanlıklarının bazen ateşe neden olduğunu; çiçek hastalığı ve benzer salgınların kurbanlar aldığını belirtmiştir. Fakat gelişmiş memleketlerde tedavilerin uygulandığından hastalıklardan ölümün nadir olduğunu, Erzurum halkı içinde akciğer yetmezliğine hiç şahit olmadığını aktarmaktadır.⁷⁷

⁷⁵ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.57-58.

⁷⁶ Joseph De Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, (Çev. Ali Berktaş), 1.Basım, Kitap yayınevi, İstanbul 2005, s.128.

⁷⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.58-59.

Erzurum’a dini çerçevede kutsiyet atfetmekten geri durmayan misyoner, tefsircilerin çoğuna göre Erzurum’un Cennet Bahçesinde yer alan bir bölge olduğunu belirtmiştir. Şehrin, iklimi büyük oranda değişmedikçe cennetteki giyim tarzı için oldukça soğuk olacağını aktarmaktadır.⁷⁸ F. Burnaby’in eserinde de Erzurum’a ait kutsiyet atfeden cümlelere rastlanır. O da Erzurum hakkında bir kaşifin sözlerine yer verir: “*Erzurum’un, Cennet Bahçesi’nin yeri olduğu söyleniyor. Burası belki de Adem’le Havva’nın günahından sonra yılanın çekildiği yerdir.*”⁷⁹

b.b. Erzurum Sokakları

Erzurum’un dağlarına övgüler yağdıran misyoner, şehrin sokaklarını ele alırken methiyelerden uzak satırlara yer vermektedir. Sokakları öylesine eleştirel bir dille tasvir etmiştir ki okuyanların herhalde bu şehrin sokaklarında bulunmak istemeyeceklerini ifade eder.

Sokakların genişliğine değinen misyoner, bazı sokakların yüz adım genişliğinde, bazılarının ise çok dar olduğunu belirtmiştir. Ona göre bazı sokaklar çok dardır. Her iki kolunuzu açtığınızda duvara değebileceğinizi bu yüzden de bu dar sokakların sokak diye adlandırılmayacağını altını çizmektedir.⁸⁰ Moses’un söylediklerine ek olarak, F. Burnaby de bazı sokakların genişliğinin 30 santimden fazla olmadığını belirtmiştir.⁸¹

⁷⁸ Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.59.

⁷⁹ Frederick Burnaby, a.g.e., s.211.

⁸⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.64.

⁸¹ Frederick Burnaby, a.g.e., s.212.

Bu sokakların gerçekten fazla kirli olduğunu aktaran misyoner, kirliliğin başlıca sebebinin insanların alışkanlıklarına bağlamaktadır. Çünkü bölge insanı hayvanlar için olan ahırlarla iç içe yaşamaktadırlar. Bundan dolayı da sokaklar insanların arka bahçesi ve şehrin çöp yeridir. Evlerden her türlü atık sokaklara atılmaktadır. Ayrıca, ahırdan alınan atığı biriktirmek için evin giriş kapısının yanında bir çukur vardır ve burada biriktirilen gübre daha sonra preslenerek yakıt için kullanılmaktadır.⁸² Misyoner, gübreleri sokak kirliliğinin nedenleri arasında saysa da, doktor C.S. Ryan yeşillikten mahrum bölgede gübreden yapılan tezeklerin halk nezdinde kıymetli olduğunun altını çizmektedir.⁸³

Misyoner, sokaklardaki kirliliğin bir diğer sebebinin ise insanların kanunlara aldırış etmemesi olarak açıklamaktadır. Çünkü savaş nedeniyle hükümet etkisini yitirmiş ve insanlar istedikleri gibi çöplerini sokaklara atmıştır. Sıcaklığın da etkisiyle bu sokaklarda hastalıklar fazlaşmıştır. Bu durum karşısında, misyoner çareyi yazları şehir dışında çadır kurarak geçirdiklerini ifade etmektedir.⁸⁴

Sokaklardaki kirliliği aktarmaya devam eden misyoner, şehrin birçok hanında atların, develerin, katırların ve eşeklerin sürekli öldüklerini ve ölen bu hayvanların derileri alındıktan sonra leşlerinin sokaklara atıldığını belirtmektedir. Bu leşlerin veya parçalarının yılın bütün mevsiminde şehrin her yerinde görülebileceğini dile getirmektedir. Misyoner, bu hoş olmayan manzarayı anlattıktan sonra son

⁸² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.64-65-66.

⁸³ Charles S. Ryan, a.g.e., s.253.

⁸⁴ Moses Payson Parmelee, **Home and Work....**, s.71.

zamanlarda Türk hükümetinin bu durumu kontrol altına aldığını sözlerine eklemesi gerektiğini kaydetmektedir.⁸⁵

Misyonere göre bu sokakları leşlerden temizleme görevi ise leşçil hayvanlar olan köpeklere, tavuklara ve akbabalara düşmektedir. Bu hayvanlar, sokaklarda çürüyenleri yiyerek sokağa tekrar hayat vermektedirler. Yoksa bunlarsız sokaklar sıtma ile dolar taşar.⁸⁶ Doktor C.S. Ryan, savaş yıllarında köpeklerin hayvan leşlerinin yanı sıra sokaktaki insan cesetlerini de sürükleyerek yediklerini aktarmaktadır.⁸⁷

Sokakları temizleyen bir elementin de su olduğunu aktaran misyoner, şehirde mütedeyyin Müslümanlar ve diğerleri tarafından bitmez tükenmez birçok kuyunun açıldığını ve bu davranışları ile cennette iyi bir yer umduklarını aktarmaktadır. Dahası bu kuyulardan getirilen suların şehirde sayıları çokça olan çeşmelerden akıtıldığını belirtmektedir. Şehirde bulunan bol su kaynakların neredeyse şehrin bütün sokaklarında akan dereleri beslediğini ve şehirdeki bahçeleri zenginleştirdiğini ifade etmektedir.⁸⁸ Benzer ifadelere Fransız doğa bilimci T. Deyrolle'nin eserinde de görmek mümkündür. O da dağlardan gelen birçok derenin şehrin her semtine uğradığını ve bunların üzerinde köprülerin olduğunu kaydetmektedir. Ona göre akan değerler sokak manzarasına değer katmaktadır.⁸⁹

⁸⁵ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.66.

⁸⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.67.

⁸⁷ Charles S. Ryan, a.g.e., s.279.

⁸⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.68.

⁸⁹ Theophile Deyrolle, a.g.e., s.54.

İstanbul sokaklarında olduğu gibi Erzurum sokakları köpeklerle doludur. Misyonere göre buranın köpekleri az çok uysaldır ve çarşıda bütün geçenlere yol vermektedirler. Fakat çok az kullanılan sokaklarda 8 veya 10 tanesi ile karşılaşsanız, zarar görebilirsiniz. Çünkü oranın tek sahibi onlardır.⁹⁰ Gezgin T. Deyrolle'ye göre ise buranın köpekleri Moses'un belirttiği gibi uysal değildir. Çünkü Fransa'dan getirdiği av köpeği yüzünden gündüz köpeklerin saldırısına uğrar ve silahını kullanmak mecburiyetinde kalır. Ona göre buradaki köpekler, diğer şehirlerde gördüğünden daha iri ve çirkindir.⁹¹

Sokakların farklı milletlerden insanlarla dolu olduğunu ifade eden Moses, sokaklarda Trabzon-İran arası gidip gelen büyük kervanların ayrıca da köylülerin pazarlara getirdiği tahıl veya odun yüklü hayvanların bulunduğunu kaydetmektedir. Misyoner, at arabalarının sık kullanılan bir araç olduğunu ve de bu araçların yüklü olduğu zamanlarda, çok uzun mesafelerden bile çıkardıkları sesi korkunç bulmaktadır.⁹² Transit ticaretinin önemli olduğu bu şehirde, T. Deyrolle de farklı milletten insanlarla karşılaşır. Kiminin şarktan kiminin garptan geldiğini aktarır.⁹³

Dar sokaklarda at arabalarının geçiş zorluklarından bahseden misyoner, araba sürücülerinin atlara şiddetli bir şekilde bağırarak yön verdiklerini ve bu şekilde dar sokaklarda geçişler yapıldığını belirtmektedir. Ayrıca kış mevsiminde ise at arabalarının yerine daha çok atların çektiği kızaklardan yararlanıldığını ifade

⁹⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.66-67.

⁹¹ Theophile Deyrolle, a.g.e., s.54.

⁹² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.69-70.

⁹³ Theophile Deyrolle, a.g.e., s.53.

etmektedir.⁹⁴ Her tarafın karla kaplı olduğu zaman her türlü taşımacılığın kızaklarla yapıldığını belirten Doktor C.S. Ryan, savaş döneminde bu kızakların cenaze hizmetinde bulunduğunu aktarmaktadır.⁹⁵

b.c. Erzurum Çarşı ve Pazarı

Moses, çarşı ve pazarda doğuya özgü özellikleri kimi zaman eleştirel bir dille kimi zaman da kendi ülkesinin ve dininin üstünlüğünü vurgulayarak tasvir etmiştir. Onun eserlerini okuyan biri Erzurum’a geldiğinde sanırım hiç zorluk çekmez. Çünkü çarşı ve pazarda neleri bulup bulamayacağını, fiyatlarını ve de nasıl pazarlık yapacağına kadar ayrıntıları öğrenebilir.

Rahat ve de özgürce dolaştığı Erzurum pazarı hakkında detaylı bilgiler sunan misyoner, eserlerinde pazar bölümünü anlatmaya başlamadan önce bu bölgede kendisine sık bir şekilde neler olduğu sorusunun yöneltildiğini ifade etmektedir.⁹⁶ Bu kendisine yöneltilen sorulardan olsa gerek her iki eserinde de çarşı ve pazarda hiçbir ayrıntıyı atlamayarak okuyucularına aktarmıştır.

Moses, Erzurum’un, İran ticaret ve askeri merkez olması nedeni ile büyük bir ticari merkez olduğunu vurgulamaktadır.⁹⁷ Demiryolu ve de nehir taşımacılığı olmadığından, pazara getirilen ürünlerin yol maliyetinden ikiye katlandığını

⁹⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.70.

⁹⁵ Charles S. Ryan, a.g.e., s.271.

⁹⁶ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.71.

⁹⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.71.

belirtmektedir.⁹⁸ Fakat Evliya Çelebi'ye göre ise burası ucuzdur. Şehrin ucuzluğunu: “Çevresi geniş, fiyatı ucuz dedikleri yer tam burasıdır.” diye ifade etmektedir.⁹⁹

Şehirde, ürünlerini satmak için esnafların ve alıcıların toplandıkları belirli günler vardır. Moses, Erzincan'da bu özel günün daha önceleri Pazar günü olduğunu, ancak Ermenilerin bu günün kendileri için özel bir gün olduğunu ifade edip, Pazartesiye aldıklarını belirtmektedir. Ona göre çok az Hristiyan'ın binlerce Müslümanın, Hristiyan Kutsal Gününü tanımlarını zorlamıştır. Benzer bir olayın da Trabzon'da yaşandığını, oradaki tüccarların gümrük dairesinin Müslümanların özel günü Cumaları açık olmasına rağmen, kutsal günde yani Pazarları kapalı olması konusunda Türkleri ikna ettiklerini bildirmektedir.¹⁰⁰

Moses'a göre şehrin dükkanlar ile dolu olmasının sebebi her köyün bu yerlere sahip olmamasıdır. Yine ona göre şehirdeki pazar yerinin kalabalık olmasının başka bir nedeni de bir çiftçinin ürünlerini kendi köyünde satmak yerine şehirde satmayı tercih etmesidir. Ayrıca kendisinin bir köyde çiftçinin kapısından, atı için arpa almak istediğinde, çiftçiye iki katı ödemek zorunda kalacağını da sözlerine eklemektedir.¹⁰¹

Şehirde pazar olmasını dile getirdikten sonra bazı büyük köylerin de küçük ölçekli olsa da pazarlara sahip olduğunu kaydetmektedir. Moses, şehirdeki pazar yerinin insanlar için bir tür ticari dayanışma sunduğunu ifade eder : “*Bir köyden*

⁹⁸ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.33.

⁹⁹ Yılmaz Yaşar, **Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler**, Karanfil Yayınları, İstanbul 2004, s.63.

¹⁰⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.120.

¹⁰¹ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.72.

*insanlar gelir ve ham maddeyi alır, köyüne götürür ve ham maddeyi eğirerek ipliğe dönüştürürler. Bu işlem den sonra şehirde ham maddeyi aldıkları tüccara iplikleri teslim ederler ve karşılığında ücretlerine alırlar. Bir başka köyden insanlar da eğirilen iplikleri tüccardan alırlar ve köylerine götürüp orada kumaş dokurlar. Kumaş aynı tüccara verirler ve ücretlerini alırlar. Kumaş daha sonra tüketim için satılır.” Bu şekilde aynı materyal, değişik formatlarda, tüccarın elinden geçmektedir.*¹⁰²

Şehre bu şekilde insanların bağı olmasının pazarların sürekli kalabalık olmasına neden olduğunu vurgulayan Misyoner, kış aylarında insanların alışverişinden de bahsetmektedir. Tarım işinin olmadığı bu dönemde, köylülerin atını, eşiğini veya öküz arabasını arpa, saman, buğday ile yüklediklerini ve sabahın erken saatlerinde şehre doğru yola düştüklerini aktarır. Belki de köylülerin yanlarında sırtında süt dolu bir kap ile hanımlarının da olduğunu eklemektedir. 4 veya 5 saatlik çamurda, karda ve fırtınada yolculuktan sonra şehre vardıkları zaman, herhangi bir fiyata ürünlerini satarlarsa onların memnun olduklarını belirtir ve edindikleri küçük kazanç ile patiska veya pamuklu kumaş alıp, döndüklerini de sözlerine ekler.¹⁰³

Pazarı gezmeye ve izlenimlerini aktaran Misyoner, gümrük binasında gördükleri ve de sistemin işleyişi hakkında bilgiler sunmaktadır. Binanın içerisinde taşıma işleminin kolaylaştırılması için ticari malları küçük balyalar halinde sıralanmıştır. İran’a gönderilerin mallardan %2 ve ithal edilen mallardan %8 oranında vergi alındığını belirtir. Bunların yanı sıra, şehre satılmak için getirilen

¹⁰² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.72-73.

¹⁰³ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.73.

saman, tahıl ve odundan vergi alındığını belirttikten sonra şehirde üretilen ve ithal edilen her şeyin üzerinde gümrük damgasının olması gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁰⁴ Hemen hemen Moses ile aynı dönemde Erzurum’da bulunan İngiliz subay F. Burnaby de eserinde gümrük vergisinden bahsetmiştir. Moses’den farklı olarak, İran’a gönderilen mallardan %2,5 alındığını belirtmiştir. Bunun yanı sıra ithal edilen malların üzerinde gümrük damgası olmadığına, devletin bu mallara el koyabileceğini ifade etmektedir.¹⁰⁵

Pazardaki mağazaların tezgahlar şeklinde olması ve bu tezgahlardaki ürünlerin sergilenme tarzı, misyoneri cezbetmektedir. Dahası bu tezgahların çok soğuk havalarda bile açık olması onu şaşırtmaktadır. Misyoner, bu soğuk havalarda esnafın çok sıkı giyinerek ellerini kömürde ısıttıklarını belirtmektedir. Ayrıca onların bazen bir kutuya kömürü doldurduklarını ve üzerini battaniye ile kapatarak üzerine oturduklarını ve böylece gün boyu ısındıklarını dile getirmektedir.¹⁰⁶

Mavi kağıt içerisinde şekerin Erzurum’da bulunabilecek tek çeşit olduğunu aktaran misyoner, çok arzulamasına rağmen, burada kahverengi şekeri bulamadıklarından yakınmaktadır. Bu şekerin Fransa’da pancardan yapıldığını ve dağları, denizleri aşarak uzun bir yolculuktan sonra getirilmelerine rağmen, Amerika’da alınabilecek her türlü şekerden daha ucuz olduğunun altını çizmektedir.

Onun dikkatini çeken diğer bir şey ise pazarda çok çeşitli meyvelerin olmasıdır. Örneğin: “elma, armut, şeftali, üzüm, kayısı, erik, kavun, kiraz ve

¹⁰⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.74.

¹⁰⁵ Frederick Burnaby, a.g.e., s.206.

¹⁰⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.75

vişne.”¹⁰⁷ Bu pazarda bulunan meyvelerin çeşitliliği ve güzelliği gezgin T. Deyrolle’nin de dikkatini çekmiştir. Moses’un söylediklerine ek olarak, bu meyvelerin Erzincan ve Tortum’dan getirildiğini belirtmektedir.¹⁰⁸

Moses, pazarda ismini saydığı meyvelerin burada yetişmediğini çünkü burasının oldukça soğuk olduğunu belirtmektedir. Pazara çok uzak mesafelerden ve eşeklerin heybelerine konularak getirilen çeşitli meyvelerin kuytu ve de sıcak vadilerde, sebzelerin ise çok büyük bir oranda şehrin aşağısında yetiştirildiğini kaydetmektedir.¹⁰⁹ Buradaki meyvelerin nereden getirildiğine dair bir bilgiyi de J. De Tournefort’un eserinde bulmak mümkündür. O da meyvelerin Gürcistan’dan geldiğini belirtmektedir. Gürcistan’ın daha sıcak olduğundan meyvelerin erken olgunlaştığını ve bunların tadına doyunmadığını vurgulamıştır.¹¹⁰

Pazar yerinde misyonerin dikkatini çeken diğer bir meslek dalı ise sarraflar olmuştur. Bozuk paranız için altın veya altınınız için gümüş isterseniz, sarrafın dikkatli bir şekilde tartarak size istediklerinizi temin edeceğini bildirmektedir. Hatta İngiliz, Fransız veya Rus altınını Türk altını ile değiştirmek istediğinizde, sarrafın size verebileceğini belirtmektedir. Akçelerin burada hem çokça bulunduğunu hem de değerlerinin iyi bilindiğini vurgulamaktadır.¹¹¹

¹⁰⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.75.

¹⁰⁸ Theophile Deyrolle, a.g.e., s.54.

¹⁰⁹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.76.

¹¹⁰ Joseph De Tournefort, a.g.e., s.129.

¹¹¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.76.

Pazarda bir eyerci dükkanını da ziyaret eden Moses, burada eyer, dizgin, yular ve yem torbasının yapıp satıldığını aktarmaktadır. Burada yapılan işçiliği beğenmemekte ve sobanın beceriksizce yapıldığını belirtmektedir. Aynı zamanda işçilerin güzel pirinçten şamdan yaptıklarını, demircilerin demirleri dövdüklerini aktarmaktadır. Burada bir de Türkiye'nin sarı ve kırmızı derilerinin hazırlandığı tabakhaneden bahseden misyoner, çok büyük üretim kurumlarının olmadığını, çoğunlukla küçük işletmelerin bulunduğunu ifade etmektedir.¹¹² Gezgin T. Deyrolle'ye göre ise burada demir ve bakır işçiliği popülerdir. Çünkü halkın kullandığı basit aletlerde bu işçiliği sıkça görmek mümkündür.¹¹³

Kendisinden sonra gelecek misyonerlere rehberlik yapacak eserinde para temininden de bahsetmektedir. Paraya ihtiyacı olduğunda, İstanbul'daki muhasip adına bir ödeme emri yazıp ve de İstanbul'dan mal alıp küçük esnaflara toptan satış yapan toptancılara verdiğinde, onların talimatı hemen paraya çevirmekte memnun olduklarını dile getirmektedir.¹¹⁴

Pazar izlenimleri arasında işleri altın ve gümüş olan esnaftan bahseden Moses, onların çok güzel kılıç kabzası, yüzük ve de süs eşyaları yaptıklarını kaydeder.¹¹⁵ Evliya Çelebi de bu kuyumcuların işlerinde çok mahir olduklarını dile getirir.¹¹⁶ Bu arada bir İtalyan tarafından Avrupa tarzında işletilen bir eczanenin

¹¹² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.77.

¹¹³ Theophile Deyrolle, a.g.e., s.53.

¹¹⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.78.

¹¹⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.78.

¹¹⁶ Yılmaz Yaşar, a.g.e., s.62.

bulunduğunu belirtir. Şehirde iki İtalyan ve çok iyi eğitilmiş bir Türk doktorun bulunmasının yanı sıra birçok kadın ve erkekten oluşan yüzlerce sahte doktorun olduğundan da bahsetmektedir.¹¹⁷

Birçok mağazada çok saygın Avrupa tarzında giysilerin yapıldığından bahseden Moses, saatlerin çok iyi temizlenip tamir edildiğini de belirtmektedir. Sabahları ise büyük kalabalıkların ikinci el eşyaları alıp satmak için bir araya geldikleri yeri görülmeye değer bulan misyoner, burayı şu sözleri ile aktarmaktadır: *“Satıcıların yarısı eşyalarını satabilmek için var güçleri ile bağırırken, diğer yarısı ise eşyalarını satıp satamayacaklarını düşünmektedir.”*¹¹⁸ Gezgin D.L. Neave da İstanbul sokaklarında gezerken esnafın ürünlerini satabilmek için var güçleri ile bağırıklarını aktarmaktadır. Gezgine göre sanki esnafın mallarını satabilmesi doğrudan bağırabilme yetenekleri ile ilişkiliydi.¹¹⁹

Hemen bu ikinci el eşyaların satıldığı bölgenin aşağısında ise, aynı saatlerde, atların ve diğer hayvanların satışa sunulduğunu ifade ettikten sonra buranın daha ilerisinde oduncuları ve kütükleri gördüğünü eklemektedir. Bu odunların Rus sınırından at arabaları ile getirildiklerini ve daha sonra oduncu tarafından testere ile kesildiklerini belirtmektedir.¹²⁰ Gezgin J. De Tournafort da Erzurum’da odunun az

¹¹⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.78.

¹¹⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.79.

¹¹⁹ Dorina L. Neave, a.g.e., s.159-160.

¹²⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.79.

bulunmasından dolayı odunların iki yada üç günlük uzaklıktan getirildiğini ve de çok pahalı olduğunu vurgulamaktadır.¹²¹

Odun pazarında izlenimlerini aktarmaya devam eden misyoner, buradaki araçların çam, selvi ve huş ağaçlarından elde edilen odunlarla yüklü olduğunu bildirmektedir. Ona göre yerli halk huş ağacını çam ağacından daha iyi görmemektedir. Bu yüzden de onları daha ucuza satmaktadırlar.¹²² Erzurum’a gelen misyonerler, odunun pahalı oluşuna değinmişlerdir. Pahalı olduğundan halkın hayvan gübresinden yapılan tezekleri kullandığını ifade etmişlerdir. Doktor C.S. Ryan’a göre ise kullanılan tezekler halkın nezdinde çok kıymetlidir.¹²³

Aynı zamanda odun pazarında misyoner odun pazarlığı da yapar ve sonunda pes ettiği pazarlığı şu şekilde aktarır: “ *Oduncuya odunun ne kadar olduğunu sordum. O da 50 kuruş diye cevapladı. Ben de 25 kuruş verebileceğimi söyledim. Bu pazarlık devam ederken çevreden birkaç oduncu da pazarlığa yardım için geldiler. Bir tanesi 30 kuruş teklifinde bulunur bulunmaz, ben razı oldum. Diğerleri ise satıcının bu teklife razı olması için onun ellerini şiddetli bir şekilde sallıyorlardı; ancak o razı olmayıp 40 kuruş teklif etti. Bunun üzerine ben de 37 kuruş dedim. Satıcı 40 kuruştan aşağı olmayacağını belirtti. Bu pazarlıktan sıkıldığımız için ayrılıp eve döndüğümüz zaman, arkamızdan odunların bir oduncu ile gönderildiğine*

¹²¹ Joseph De Tornefort, a.g.e., s.128.

¹²² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.80.

¹²³ Charles S. Ryan, a.g.e., s.253.

şahit olduk.”¹²⁴ Bu pazarlığı ayrıntılı vermesi ile muhtemelen buraya gelecek diğer misyonerlere bir şeyleri daha ucuz alabileceklerini vurgulamaktadır.

Moses’un dikkatini çeken bir diğer dükkan ise fırındır. Burada yaşayan çoğu insanın ayda bir defa evlerinde ekmek yaptıklarını; fakat burada geçici nüfusun fazlaca olduğunu kaydetmektedir. Geçici nüfusun sadece yolculardan oluşmadığını, bununla birlikte burada aileleri başka yerde ikamet eden ve ticaret ile uğraşan insanların da nüfusu oluşturduklarını aktarmaktadır. Fırınlara müdavimlere sahip olduğunu ve siyah undan ekmek yapmalarına rağmen, çok iyi yaptıklarını vurgulamaktadır.¹²⁵

b.d. Erzurum’da Tarım

Erzurum’da üretimi yapılan ürünlerinin yanı sıra tarımın nasıl yapıldığına dair ayrıntılı bilgiler sunan Moses, kendi kültüründe olmayanları dikkatli bir şekilde gözlemlemiş ve okuyucusuna aktarmıştır.

17. yüzyılda Erzurum’da bulunan Evliya Çelebi Erzurum topraklarını çok verimli olduğunu belirtmektedir.¹²⁶ Moses ise yanlış uygulamalar neticesinde bu verimliliğin geride kaldığını vurgulamaktadır. Misyoner, tarım konusunda bazı uygulamaları yanlış bulmaktadır. Örneğin ahır atıkları toprağı zenginleştirmek için kullanılmakta ancak bu uygulama araziye zenginleştirmekten ziyade verimsizleştirmektedir. Misyoner, bu arazilerin tamamen harap olduklarını, birçok

¹²⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.81.

¹²⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.79.

¹²⁶ Yılmaz Yaşar, a.g.e., s.63.

arazinin terk edildiğini belirtmektedir. Ona göre bu durumda yapabilecek en iyi şey toprağı nadasa bırakmaktır.¹²⁷

Moses'a göre burada yapılan tarım çok ilkeldir. Çünkü saban hakkında İbrahim günlerinden kalma ifadesini kullanmaktadır. Tarlanın öküz ile sürüldüğünde, sadece tarlanın yüzeyine çizikler atıldığını belirtmektedir. Ayrıca saban ile ekilen tohumların üzerlerinin kapatılmadığını, hasadın bazen orakla yapıldığını; tanelerin kökleri ile toplandığını ifade etmektedir.¹²⁸ Ancak Moses'un aksine gezgin Tournefort toprağın derin sürüldüğünü ifade etmektedir. Ona göre toprak derin sürülerek, yüzeyde bitkiye zarar verecek tuz toprakla karıştırılıyor. Yapılan tarımı da özenle yapılmış olarak değerlendiriyor.¹²⁹ Gezgin T. Deyrolle de Erzurum civarında yapılan tarımı çok gelişmiş bulmaktadır.¹³⁰

Misyoner Moses, Erzurum'da yetiştirilen ürünleri sınırlı bulmaktadır. Bu sınırlılığı da bölgenin sert iklimine ve insanların girişimci olmayışına bağlamaktadır. Ona göre bölge insanı bazı ürünlerden habersizdir. Örneğin burada yulaf neredeyse hiç bilinmemektedir. Tarımı yapılan ürünlerin sonbaharda ekildiğini, böylece kuru mevsim başlamadan önce ürünlerin neredeyse hasat için hazır olduğunu aktarmaktadır. Kuru mevsimde insanların arazilerini sulamak için dereye veya su kaynağına bağlı suyolları hazırladıklarını, sulanamayan arazinin ise değersiz

¹²⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.123.

¹²⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.125.

¹²⁹ Joseph De Tournefort, a.g.e., s.143.

¹³⁰ Theophile Deyrolle, a.g.e., s.54.

olduğunu sözlerine eklemektedir.¹³¹ J. De Tournefort da insanlarda teşebbüs ruhunun olmayışı konusunda Moses ile hem fikirdir. Ona göre Türk insanı doğayı kendi haline bırakmaktadır.¹³²

Bölgede yetişen bazı ürünleri de özel olarak değerlendiren misyoner, arpanın genellikle hayvanları beslemek için kullanıldığını ayrıca çok fakir insanların da ekmek için kullandıklarını aktarır. Türkiye’de ekmeğin kesinlikle hayatın temel taşı olduğunu, birçoklarının yıldan yıla daha az ekmeğe sahip olduklarını ve fakirler için geçimin zor olacağını vurgulamaktadır.¹³³

Bölgede büyük oranda yetiştirilen bir başka ürün ise ketendir. Moses, ketenin giysi için kullanılmadığını, yağının aydınlanma için kullanıldığını kaydetmektedir. Lambanın nadiren görüldüğünü, yağın sığ cam bir bardağa konulduğunu ve bu şekilde aydınlanmanın sağlandığını ancak bu aydınlanmanın çok loş olduğunu ve de çok kötü koktuğunu ifade etmektedir.¹³⁴ Ayrıca keten tohumunun çeşitli ev ilaçlarında kullanılmasının yanı sıra, bazı yerlerde yağ olarak yemeklerde kullanıldığı da bilinmektedir.¹³⁵

¹³¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.124.

¹³² Joseph De Tournefort, a.g.e., s.134.

¹³³ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.129.

¹³⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.130.

¹³⁵ Hanefi Bostan, **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, s.509.

b.e. Erzurum’da Hayvancılık

Moses, Erzurum’da yetiştirilen hayvanların türlerini, insanların bunlardan yararlanma şekillerini anlatır. Hayvanların özelliklerini ele alırken zaman zaman da kendi ülkesinde bulunan hayvanlarla kıyaslar.

Misyoner, Türkiye’de bulunan ineklerle kendi ülkesindekileri kıyaslar. Ona göre Türkiye’de yetiştirilenler hem kısa boynuza sahip hem de daha ufaktırlar. Dahası bu inekler, kendi ülkesindekilere kıyasla daha az süt verir. Aynı kıyaslama öküzler için de geçerlidir. Türkiye’deki öküzler de küçüktür.¹³⁶ Ancak gezgin T. Deyrolle, Moses ile aynı fikirde değildir. Ona göre Erzurum’daki öküzler hem büyük hem de kuvvetlidir.¹³⁷

Hayvanları kıyaslamaya devam eden misyoner, Türkiye’deki koyunların iri ve kaba yünlü olduklarını ifade eder. Ona göre koyunlar sütlerinden dolayı insanlar için çok değerlidir. Dahası bu hayvanlar fakir insanlar için bir umuttur. Çünkü bunlar, yoksullara hem bir giyecek hem de yiyecek olur.¹³⁸ Diplomat S. Sullivan Cox da misyonerin sözlerine ek olarak, Türkiye’de bulunan yün ürünlerinin her zaman popüler olduğunu ve iyi koyunların ‘ovis aries’ adlı türden geldiğini bildirmektedir.¹³⁹

¹³⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.131.

¹³⁷ Theophile Deyrolle, a.g.e., s.54.

¹³⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.132.

¹³⁹ Samuel Sullivan Cox, a.g.e., s.650.

Sütleri değerli olan bir diğer grubun da keçi olduğunu ifade eden misyoner, genellikle onların koyunlarla karışık halde bulunduklarını belirtir. Bölge halkının süttten faydalanma şekillerini de aktarır. İnsanlar, süttten hem tereyağı hem de peynir elde ederler.¹⁴⁰ Keçinin sadece sütü değil aynı zamanda yünü de değerlidir. Diplomat S. Sullivan Cox, özellikle Ankara keçisinden bahsetmekte ve yünlerinin insanların kıyafetleri için çok değerli bir malzeme olduğunu belirtir.¹⁴¹

Kümes hayvanlarından da bahseden Moses, ördek, tavuk, hindi, kumru ve kaz gibi hayvanların olduğundan bahseder. İlk geldiği yıl hindi bulamadığını; ancak daha sonra istediği kadar ulaşabildiğini aktarır. Moses, tavukların çok sayıda her yerde bulunduğunu ve genellikle bir düzine yumurtanın 5 veya 6 sente alınabileceğini ifade etmektedir.¹⁴² Bu hayvanlardan özellikle de kazın eti konusunda bilgiye Doktor C.S. Ryan'ın eserinde bulmak mümkün. Erzurum'da verdiği bir yılbaşı ziyafetinde kaz pişirir ve misafirler pişirilen bu eti yemekte çok zorlanırlar. Ona göre zaman bu kazların vücudunu sanki çelikleştirmiştir.¹⁴³

Şehirde et satan birçok yerin olduğunu belirten misyoner, buralarda satılan koyun etini çok lezzetli bulurken, sığır etini ise çok kötü olarak değerlendirmektedir. Köylülerin nadiren et yediğini, satmak ve de kendi kullanımları için asla ellerinde bulundurmadıklarını belirtmektedir. Bundan dolayı seyahat ederken et yemek

¹⁴⁰ Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.132.

¹⁴¹ Samuel Sullivan Cox, a.g.e., s.650.

¹⁴² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.133.

¹⁴³ Charles S. Ryan, a.g.e., s.267.

istediklerinde koyun veya tavuk satın almak zorunda kalmışlardır.¹⁴⁴ Gezgin J. De Tournefort ise kasaplarda satılan etlerin arasında ayırım yapmaz. Ona göre satılan etler çok lezzetlidir. Özellikle de odunda pişirilirse.¹⁴⁵

Misyoner, eşseklerin, katırların ve develerin yük hayvanı olarak kullanıldıklarını; fakat atların daha çok tercih edildiğini belirtir. Ona göre atlar daha zeki, dayanıklı ve çeviktirler. Ayrıca atların koşu için nadiren yetiştirildiklerini daha çok yük için kullanıldıklarını belirtir. Kendisi Türkiye’de topallayan, tökezleyen at görmemiştir. Böylesine atların olmayışını da atların koşmadan ziyade yürüme hızında yük taşımalarına bağlamaktadır.¹⁴⁶

Atların ortalama yaşam sürelerine de değinen misyoner, onların yük taşıdıkları için ortalama yaşam sürelerinin 2 veya 3 yıl kadar olduğunu aktarmaktadır. Ona göre, süvarilerin, zengin tüccarların ve yöneticilerin sahip oldukları atlar dünyadakilerin arasında en güzelleridir. Yüksek rütbeli bir Türkün görünümünü görmeye değer bulur. Hayran olduğu bu resmi şu şekilde betimler: “*Altın ve gümüş aksesuarları ile donatılmış güzel renkli ata binmiş ve etrafı gösterişli süvarilerle çevrilmiş*”¹⁴⁷

¹⁴⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.134.

¹⁴⁵ Joseph De Tournefort, a.g.e., s.129.

¹⁴⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.135.

¹⁴⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.136.

b.f. Erzurum Köyleri

Erzurum ovasında yüzlerce köy olduğunu belirten misyoner, görevi gereği ziyaret ettiği köylerin ev sayısını, etnik yapısını, köylülerin ne ile uğraştığını ve yabancılara olan davranışlarını aktarmaktadır.

Moses, yolculuğu esnasında uzaktan Erzurum ovasının manzarasını muhteşem bulur. Ovada, köylerin düzenli bir şekilde boyalı ahşap evleriyle, muhteşem şekilde yükselmiş kiliseleriyle ve çamurdan düz çatılarıyla yer aldığını belirtir. Ona göre bu evler kendisini çevreleyen ovaya öylesine benzemektedir ki ancak alışkın olan biri ayırabilir.¹⁴⁸

Türkiye’de yol kıyılarında evlerin olmadığına değinen misyoner, üç beş kilometrede evlerin kümелendiğini ve kümelerin köy olarak adlandırıldığını kaydetmektedir. Köylerin 20’den 150’ye kadar haneye sahip olabileceğini ve bu köylerde 200 ile 1500 arasında insanın yaşayabileceğini belirtir. Bu insanlardan bazılarının Türk; fakat çoğunluk itibari ile Ermeni olduklarını vurgular.¹⁴⁹

Her köyün bir önde geleninin olduğunu aktaran misyoner, bu şahsın da genellikle zengin olduğunu belirtir. Ona göre bu bölgelerde bilgidен ziyade zenginlik itibar görmektedir.¹⁵⁰ Zira misyoner haklıdır. Çünkü 1829 yılından beri hukuki

¹⁴⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.51.

¹⁴⁹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.138.

¹⁵⁰ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.193

varlığını sürdüren muhtarlık kurumunda, Osmanlı Devleti seçme ve seçilme şartlarını kısacası servete bağlamıştır.¹⁵¹

Moses, bir köye uğrar ve bu köyde gördüğü muameleyi anlatır. Her köyün sorumluluğunu üstlenen birinin olduğunu ve bu şahsın yabancıları misafir etme, kalacak yer sağlama gibi görevlerinin olduğunu belirtmektedir. Burada kendilerine şekersiz ve sütsüz kahve ikram edilir. Kendilerinin de sıcak, acı ve bulanık kahveyi yudumladıklarını aktarır. Köyün ileri geleni ve diğerleri ile sohbet ederlerken, meraktan kalabalığın arttığını belirten misyoner, kendilerinin Amerikalı olduklarını söyler söylemez, pamuk fiyatını çokça artıran savaş hakkında birçok sorular sorulduğunu ifade eder.¹⁵² Köylünün soru sormasının nedenini ise gezgin F. Burnaby açıklamaktadır. Ona göre köylülerin tek haber kaynağı gelen gezginlerdir.¹⁵³

Ziyaret ettikleri köy aynı zamanda da misafirperverdir. Moses, köyden ayrılacakken kendilerine yemek teklif edildiğini, hemen yer sofrasının kurulduğunu; ancak sofrada çatal kaşık göremediğini ve kendisinin de diğerleri gibi ekmeği kaşık yaparak yediğini belirtir. Köyden ayrılırken misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde kitap ve diğer hediyeler bıraktıklarını da eklemektedir. Misyonerler, hediye ettikleri

¹⁵¹ Hikmet Kavruk, Tevfik Erdem, Nail Öztaş, İhsan Keleş, Yusuf Pustu, Banu Aktürk, **Türkiye’de Köy Yerleşimi ve Yönetimi (Köy Sorunları Araştırması)**, 1.Basım, Türkiye Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 2012, s.19.

¹⁵² Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.140-141.

¹⁵³ Frederick Burnaby, a.g.e., s.53.

kitapların müsvedde olarak kullanıldığını görünce, kitapları hediye etmek yerine satmayı tercih ederler.¹⁵⁴

Yine bir yolculukları esnasında havanın kararması ile misafir olabilecekleri köy ararlar; ancak uğradıkları köylerde misafir olarak kabul görmezler. Sonunda bir Türk köyünde aradıkları konfora kavuşurlar.¹⁵⁵ Gezinler genelde Türk insanın misafirperverliğinden memnundurlar. Örneğin F. Burnaby eserinde bir konsolosun naklettiği misafirperverliğe yer verir : *“Thompson adında bir gezgin handa yer olmadığından hanın avlusunda pelerinini serer ve açık havada yatmaya hazırlanır. Bunu gören bir Türk de buna razı olmaz ve onu evinde misafir eder.”*¹⁵⁶ Köylünün ilgisinden memnun olan Moses, misafirperverliliği doğuya özgü önemli bir erdem olarak değerlendirmektedir.¹⁵⁷

Moses, bir köyde aile üyelerinin farklı işler yaptıklarını aktarır. Örneğin erkekler, öküzler ile birlikte bütün tarlada tohum saçarak, mevsimine göre işler ile meşgul olurlar, kız ve erkek çocuklar hayvanlar ile ilgilenirler. Ayrıca kadınların bazıları tarla yolundadır, bazıları da evde ekmek yapmak veya ev işleri ile ilgilenmek için evdedir.¹⁵⁸

Köylülerin arazi şartlarından dolayı hayvanları için bile yiyecek bulamadıklarını aktaran misyoner, hayvanlara yiyecek sağlamak için kavak ve söğüt

¹⁵⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.142-143-145.

¹⁵⁵ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.118

¹⁵⁶ Frederick Burnaby, a.g.e., s.69.

¹⁵⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.194.

¹⁵⁸ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.30.

ağaçlarının yetiştirildiğini belirtir. Türkiye'nin bazı bölgelerinde yazları meşe çalılarının kesilip kışları koyunları beslemek için istif edilmesi bir gelenek olduğunu vurgular.¹⁵⁹ Evliya Çelebi de bölgede gezinti yerlerinde kavak ve söğüt ağaçlarının çokluğunu dile getirir.¹⁶⁰

Ziyaret ettiği köylerde kadınların konumundan da bahseden misyoner, cahilliklerinden dolayı onlara acır. Onlarla konuşurken garip bir olay yaşar. Birkaç adam gelir ve kadınlarla konuşmasının boşuna olduğunu söylerler. Misyoner, kadınların yaşlı olmadıkça yemekte erkekler ile oturmadığını, daha çok hizmet ettiklerini belirtir.¹⁶¹ Fakat toplumda kadınların baskın olduğu zamanlarda vardır. Örneğin gezginlere göre, gezginlere karşı ayaklanan kadın karşısında köyün en yetkin şahsı bile aciz kalmaktadır.¹⁶²

c. Trabzon

Moses'un ziyaret ettiği bir diğer şehir de Trabzon'dur. Eşinin rahatsızlığından dolayı doktorun tavsiyesi ile bir süre ailesi ile bu şehirde kalır. Her iki eserinde de Trabzon'a Erzurum kadar yer vermemiştir. Verdiği bilgi daha çok yüzeyseldir.

Moses, bulunduğu şehirler arasında kıyaslamalar yapar. Ona göre İstanbul'un endamlı minarelerinden, muhteşem selvilerinden ve yeşil kıyılarından ayrılan biri için bile Trabzon olağanüstü güzel görünür. Yeşil bahçelerin içerisinde kırmızı

¹⁵⁹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.123.

¹⁶⁰ Yılmaz Yaşar, a.g.e., s.63.

¹⁶¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.193-194.

¹⁶² Gürsoy Şahin, a.g.e., s.133.

kiremitli beyaz evleri ile arka planında yosunlu ve yalçın kayası ile sarmaşıklı duvar ile sıralanmış geçitleri ile bir başka güzeldir bu şehir. Bayrak direkleri, minareleri, deniz fenerleri, kiliseleri ve limanında demir atmış gemi taşımacılığı ile dünyada eşine az rastlanır bir manzara oluşturur.¹⁶³

Manzaranın eşsizliğine hayran olan sadece misyoner değildir. Örneğin Fransa'da Coğrafya Derneği üyesi ve 1821-1829 yıllarında Anadolu'da bulunan Fontainer da eserinde tarifi mümkün olmayan Trabzon'a yer vermiştir. Ona göre kentin çevresi tasavvur edilmesi zor güzelliklerle bezenmiştir.¹⁶⁴ Şehri güzel bulan bir başka gezgin ise 1840 yılında şehirde bulunan Alman tarihçi Fallmerayer'dir. Ona göre de devamlı yeşil kalan dağları kaybolmuş cennettir. Dahası şehrin karışık tabiatı dünyanın hiçbir yerinde bulunmaz.¹⁶⁵

Misyonerin şehri güzel bulmasının yanı sıra kendisine sıkıcı gelen yerleri de vardır. Mesela kıyıdaki yeşilliğin yerini iç kısımda kahverengi dağların alması gibi. Şehrin ikliminden ve de yetiştirilen meyvelerden bahseden misyoner, burada havanın ılık ve de nemli olduğunu, kış mevsiminin karsız geçtiğini, ormanların dağ zirvelerini giydirdiğini; dağ ve vadi kenarlarının mısır tarlaları ile bezendiğini ifade etmektedir. Her yerde limon, zeytin, nar, ve incir ağaçlarının görülebileceğini de sözlerine eklemektedir.¹⁶⁶

¹⁶³ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.157.

¹⁶⁴ Veysel Usta, **Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon**, 1.Baskı, Serander Yayınları, Trabzon 1999, s.95.

¹⁶⁵ Veysel Usta, a.g.e., s.115.

¹⁶⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.158.

Trabzon'un nüfusu hakkında da bilgi veren misyoner, nüfusun toplamda 40.000 olduğunu, bunun 30.000 kadarının Türk, 7.000'nin Rum ve 3.000'nin Ermeni olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁷ Diğer gezginler de nüfus hakkında Moses'u teyit etmişler; ancak onun kadar ayrıntıya girmemişlerdir. Gezgin T. Deyrolle, nüfusun sadece 40.000 olduğunu belirtir; ancak bu nüfusu teşkil eden diğer etnik gruplara değinmez.¹⁶⁸ 1860 yılında Trabzon'da bulunan Prusya'nın İspanya-Portekiz Başkonsolosu Baron Julius von Minutoli de şehirde 30.000 ile çoğunluğu Müslümanların oluşturduğunu ve ikinci sırada da Rumların olduğunu belirtir.¹⁶⁹

Trabzon yazlarının Erzurum kadar sıcak olmadığını belirten misyoner, gecelerinin Erzurum'dan daha serin ve gündüzlerinin ise daha sıcak olduğunu aktarır. Bu yüzden de insanların her yılın birkaç ayını yakın dağlarda geçirmeye alışkın olduğunu belirtmektedir. Verem hastalığının bu bölgede yaygın olduğunu; ancak ateşin ise nadir olduğunu eklemektedir.¹⁷⁰ Misyonerin iklim hakkında verdiklerine ek bilgiler sunan ancak hastalık konusunda onunla hemfikir olmayan gezgin Baron, şehrin iklimini ilginç bulmaktadır. Yaz mevsiminin Aralık'a kadar sürdüğünü, kış mevsiminin ise kısa ancak bol yağışlı ve fırtınalı geçtiğini belirtir. Hastalıklar içinde

¹⁶⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.159.

¹⁶⁸ Theophile Deyrolle, a.g.e., s.15.

¹⁶⁹ İlhan Pınar, **Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri (Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir)**, 1.Baskı, Akademi Kitabevi, İzmir 1998, s.115.

¹⁷⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.163.

ise yüksek ateşin en sık görülen rahatsızlık olduğunu ifade eder. Ona göre bu hastalık Asya'nın baş belasıdır.¹⁷¹

Misyonere göre Trabzon görünüm açısından bir Avrupa veya Amerikan şehrinde farkıdır. Bu benzerliğı birçok limon, portakal, incir ağacı bahçeleri ve kış ortasında bile çiçek açan gülleri sağlamaktadır. Trabzon'daki evlerin dik kırmızı çatılara sahip ve genellikle beyaz olduğunu aktarır.¹⁷² Bu dik çatılı evler, gezgin Baron'a öylesine bir izlenim vermektedir ki sanki kuvvetli bir rüzgar esecek ve evleri havalandırarak.¹⁷³

Şehrin görünümünü aktarmaya devam eden misyoner, şehri çevreleyen tepelerin çok güzel olduğunu, bu tepelere çiftlik evlerin konduğunu ve canlı yeşil ile kaplı olduğunu kaydeder. Ona bu şehrin arkasından farklı tonları ile yükselen ve de kışları zirvesi karla kaplı olan dağlar İngiltere'nin dağ manzarasını anımsatır.¹⁷⁴

Trabzon'un Haliç gibi bir limana ve de İstanbul gibi durgun bir suya sahip olmadığını belirten misyoner, denizin kızgın dalgalarının engelsiz bir şekilde evlerin temellerine vurduğunu, bu yüzden de fırtınalı havalarda hiçbir geminin güvenli bir şekilde demirlenemediğini ifade eder. İstanbul ile kıyaslanacak camilere ve de saraylara sahip olmadığını; fakat evlerin görünümünün daha üstün olduğunu, ve de

¹⁷¹ İlhan Pınar, a.g.e., s.116.

¹⁷² Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.30.

¹⁷³ İlhan Pınar, a.g.e., s.114.

¹⁷⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.30-31.

caddelerinin kirli ve köpeklerle dolu olmadığını vurgular.¹⁷⁵ Ancak T. Deyrolle köpekler ve cadde temizliği konusunda farklı bilgiler aktarır. Ona göre sokakları çamurludur ve köpekleri de İstanbul'daki kadar fazladır.¹⁷⁶

Misyoner, şehrin büyük bir bölümünün modern olmasına rağmen, birçok binayı eski bulur. Binaları eski bulmasına rağmen, ona göre şehir önemlidir. Çünkü Trabzon, bütün doğu Ön Asya, İran, ve Rusya'nın bir kısmı için yıllardır liman kentidir. Bundan dolayı da ticaret hızlıca gelişmiş ve şimdiye kadar Karadeniz'in güney kıyısında yer alan en önemli şehirdir. Bu önemli şehre Avrupalıların da akın akın geldiklerini ifade ederek Trabzon ile ilgili bahsi sonlandırır.¹⁷⁷ Şehrin gelişiminde zaman içerisinde Karadeniz ticaretinde ağırlık kazanan Batılıların etkisi büyüktür.¹⁷⁸

d. Giresun

Moses, bir Karadeniz şehri olan Giresun hakkında da bilgiler sunmuştur. Misyoner, taşımacılık için güzel bir liman sağlayan küçük bir körfezin üzerinde şehrin bulunduğunu, dağların bir kolunun hemen denizin kıyısında bittiğini ve şehri ikiye böldüğünü belirtir. Ayrıca kayanın üzerinde eski bir kale kalıntılarının yer aldığını, bu kayanın üzerinde deniz fenerinin yükseldiğini ve bunun gemicilere rehberlik ettiğini aktarır. Dahası deniz fenerinin yapılmasından itibaren, eskiden sık sık olan deniz kazalarının nadiren olduğunu ifade eder. Ona göre kıyı trafiği oldukça

¹⁷⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.31.

¹⁷⁶ Theophile Deyrolle, a.g.e., s.15-16.

¹⁷⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.32-33.

¹⁷⁸ Feridun Emecen-Heath W. LOWRY, "Trabzon", **DİA**, C.41, İstanbul 2012, s.300.

yoğundur.¹⁷⁹ Misyonerin bahsettiği kalenin ne zaman kurulduğu ve nasıl bir yerleşkeye sahip olduğu bilinmemektedir.¹⁸⁰

Giresun'da tepelerin her yerinin fındık bahçeleri ile kaplı olduğunu aktaran misyoner, hasat mevsimi esnasında ürünleri yüklemek için gemilerin saatlerce beklediğini, Giresun fındıklarının bütün ihracat hacmini oluşturduğunu ifade eder.¹⁸¹ Misyoner, diğer eserinde de fındık ihracatından bahseder. Bu kentten binlerce çuval fındığın yıllık ihraç edildiğini hatta hazır olarak bekleyen fındık çuvallarını gemilerin alamadığını vurgular.¹⁸² Ana geçim kaynağı fındığın yanı sıra daha iç kesimlerde insanlar, hayvancılıkla uğraşır ve buğday, arpa, patates yetiştirirler. Ayrıca orman işçiliği de yaşamı sürdürmek için önemlidir.¹⁸³

Toplam nüfusun 10.000 olduğunu aktaran misyoner, bunun 5.000'nin Türk, 4.000'in Yunan ve 1.000'in ise Ermeni olduğunu ifade eder.¹⁸⁴ 1869 yılına ait nüfus kayıtları toplam nüfusu ile örtüşür ancak etnik yapıya dair verilenleri doğrulamaz.

¹⁷⁹ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.32.

¹⁸⁰ Feridun Emecen, "Giresun", **DİA**, C. 14, İstanbul 1996, s.78.

¹⁸¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.32.

¹⁸² Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.237.

¹⁸³ Mehmet Fatsa, **XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Giresun Kırsalının İdari ve Sosyal Tarihi**, Giresun Belediye Yayınları, Giresun 2005, s.53.

¹⁸⁴ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.132.

Nüfus verilerine göre toplam nüfus 9.900 ve bunun 6.809'u Müslüman, 2.866'sı Rum, ve 225'i de Ermeni'dir.¹⁸⁵

e. Bayburt

Moses, Karadeniz bölgesinde bulunan bir diğer şehir Bayburt hakkında şunları nakleder. Bayburt'u tepelerin çevrelediğini belirten misyoner, bu şehri oldukça korunaklı bulur.¹⁸⁶ Gezgin J. De Tournefort da bu şehri konumundan dolayı oldukça güçlü bulur. Ona göre şehir oldukça küçüktür.¹⁸⁷ Moses, şehrin etrafını saran tepelerin birinin üzerinde Ermeni Hisarının olduğunu ve tehlikeli zamanlarda kasaba sakinlerinin buraya sığındığını, bugün bile yıllar evveline ait birçok kanlı ve şiddetli olayların izlerini taşıdığını aktarır.¹⁸⁸ Tepenin üzerindeki kale Ermenilere ait olduğu ileri sürülse de, buranın ilk defa ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.¹⁸⁹ 1828 yılında Osmanlı-Rus savaşı esnasında kale büyük zarar görmüştür ve 1980 yılına kadar da kendi haline bırakılmıştır.¹⁹⁰

Şehrin ortasından bir nehrin aktığını aktaran misyoner, bu nehrin adını telaffuz etmez. Bu nehrin şehrin bahçelerini suladığını, değirmenlerini çalıştırdığını,

¹⁸⁵ Kudret Emiroğlu, **Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869**, C. 1, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s.139.

¹⁸⁶ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.49.

¹⁸⁷ Joseph De Tournefort, a.g.e., s.126.

¹⁸⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.49.

¹⁸⁹ Yunus Özger, **XIX. Yüzyılda Bayburt (Sosyo-Ekonomik İdari ve Demografik Yapı)**, 1.Baskı, IQ Kültür Yayıncılık, İstanbul 2008, s.59.

¹⁹⁰ İbrahim Artuk, "Bayburt Kalesi", **DİA**, C. 5, İstanbul 1992, s.228.

ve kuzey-doğu istikametinde Karadeniz’e aktığını belirtir.¹⁹¹ Şehri ikiye bölen bu nehirden seyyah T. Deyrolle de bahseder ve nehrin adının ‘Çoruh’ olduğunu belirtir. Moses’dan farklı olarak, Bayburt’un bu nehir üzerinde yer aldığını ve nehir boyunca sadece kavak, söğüt ağaçlarının sıralandığını ifade eder.¹⁹²

f. Ordu

Moses, yine bir Karadeniz şehri olan Ordu’yu da ziyaret etmiştir. Misyoner, Ordu’nun 3.000 nüfusa sahip olduğunu belirtir,¹⁹³ ancak bu rakam şehirde bulunan nüfusa değil de hane sayısına ait olabilir. Çünkü 1869 yılına ait nüfus verilerine göre hane sayısı 3.444, toplam nüfus ise 11.407’dir. Hatta bu veriler sadece erkek nüfusa aittir. Şayet kadın ve çocuklar da dahil edilirse bu rakam 22-25 bin kadar olmalıdır.¹⁹⁴

Kentte insanların başlıca fındık yetiştirdiklerini ifade eden misyoner, yetiştirdikleri diğer ürünlerin ise pirinç, fasulye ve Hint mısırı olduğunu belirtir. Ordu’nun denize doğru uzanan dağlık kara parçası üzerinde yer aldığını, evlerin ise dik yamaçlar üzerinde sarkmış şekilde bulunduğunu aktarır. Misyonere, çoğu evler bitmemiş izlenimi verir.¹⁹⁵

¹⁹¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.49.

¹⁹² Theophile Deyrolle, a.g.e., s.37.

¹⁹³ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.240-241.

¹⁹⁴ Sıtkı Çebi, **Ordu Şehri ve Belediye Tarihi**, Ordu Belediyesi, Ordu 2002, s.139.

¹⁹⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.240-241.

g. Bitlis

Moses'un bilgi verdiği şehirlerden biri de Bitlis'tir. Bitlis'in Kürdistan'ın kalbinde yer aldığını belirten misyonere göre, burada her şey Kürt özelliğini taşımaktadır.¹⁹⁶ Kürt özelliğinin baskın olması 1515 yılına kadar gitmektedir. Osmanlılarla birlikte savaştıkları ve bu savaşlarda gösterdikleri yararlıktan dolayı kendilerine bazı ayrıcalıklar tanınır. Bölge yönetimi Kürt beylerine ve onların soyundan geleceklere verilir. Kürt çoğunluğunu, 1890 yılında Fransız Coğrafyacı V. Cuinet'in verdiği nüfus tahmini de teyit etmektedir. Ona göre şehirde 38.886 kişi yaşamaktadır. Bunun 20.000'i Müslüman Kürt, 16.086'sı Gregorian Ermeni, 200'ü protestan Ermeni'dir.¹⁹⁷

Moses, Bitlis'de çoğunluğu elinde bulunduran Kürtlerin birçok özelliğinin diğer etnik gruplara da sirayet ettiğini vurgular. Örneğin büyük orandaki Hristiyanlar bile Kürtler gibi giyinirler, silah taşırlar ve Kürtçe konuşurlar. Ona göre bu etkileşim çok güçlüdür. Çünkü diğer etnik grupları Kürtlerden ayırt edebilmek çok güçtür.¹⁹⁸

Etnik gruplar arasında çatışmalara da değinen misyoner, Kürtler ile Ermenilerin birlikte yaşamayı başarabilmelerine rağmen, onların uzlaşamadıklarını belirtir. Bu çatışmanın sebepleri arasında Kürtlerin Ermenilerden üstün olma iddialarını, Kürtlerin Ermenileri soymalarını ve de onlara zulümlerini sayar. Misyoner, bu saydıkları nedenlerden dolayı Ermenilerin hayatını çekilmez

¹⁹⁶ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.59.

¹⁹⁷ Wilhelm Köhler, **Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı**, (Çev. Haydar Işık), 1.Baskı, Alan Yayıncılık, İstanbul 1989, s.25-30.

¹⁹⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.59.

bulmaktadır.¹⁹⁹ Kürtlerin bu kötü özelliğini gezgin J. De Tournefort da dile getirmiştir. Erzurum civarındaki kırsal kesimde yaşayan Kürtlerin, savunmasız yolcuları soymak için hazır bulunduklarını ifade eder.²⁰⁰

h. Van

Misyoner Parmelee, Van şehri ile ilgili olarak şunları kaydeder. Moses, Van Gölü'nün doğu sınırındaki ovadan yükselen bir tepenin olduğuunu ve onun üzerinde eski zamanlara ait bir kalenin varlığını bildirir. Ona göre duvarla çevrili şehrin içindeki binalar derli ve topludur. Aynı zamanda buradaki binaların işyeri olarak kullanıldığını belirtir. Yeşilden yoksun olduğuunu aktaran misyoner, şehri alımlı bulmaz. Erzurum'da sıkça rastladığı kavak ve söğüt ağaçlarının, buranın geniş sokaklarında sıralandığını kaydeder. Bahçelerin dut ve diğer ağaçlarla bezenmiş olduğuunu da sözlerine ekler.²⁰¹ Misyonerin grdğu kalenin adı aslında 'Tuspana'dır. Bu kale Büyük Hattı Devleti zamanından beri bu şekilde adlandırılmaktadır. 80 metre yksekliginde olan bu kale yalçın bir kaya üzerindedir.²⁰²

Van'ın bir zamanlar Ermenistan'ın başkenti olduğuunu aktaran misyoner, buradaki kayaların üzerinde ilginç yazıtların olduğuunu, bunların Ninova'da olanlarla benzerlik gösterdiğini ve son zamanlarda Süryani eserler bulunduğuunu ifade eder. Diğer şehirlerle kıyaslama yapan misyoner, burada yaşayan insanların evlerinde,

¹⁹⁹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.59

²⁰⁰ Joseph De Tournefort, a.g.e., s.134.

²⁰¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.65.

²⁰² Süleyman Sabri, **Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler**, 3.Baskı, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982, s.105.

bahçelerinde, tutumlarında ve de elbiselerinde gösterdikleri farklılıklardan dolayı diğerk şehirlerden daha üstün olduklarını kaydeder.²⁰³

I. Erzincan

Moses, Doğı Anadolu Bölgesinde yer alan Erzincan şehrine de yer vermiştir. Şehrin alçakta kaldığını belirten misyonerk, ovadan geçen birinin şehri görmede zorluk yaşıyacağını aktarır. Erzurum Ovası ile Erzincan Ovasını kıyaslar. Ona göre Erzincan Ovası Erzurum Ovası kadar verimli değildir hatta daha sıcaktır. Bu yüzden de büyük oranda kavun yetiştirildiğini belirtir. Şehrin dağı etekleri boyunca birçok üzüm bağılarının yer aldığı aktarır. Evlerin çoğunluğunun kerpiçten yapıldığını aktaran misyonerk, kerpiin renginin açık olduğunu ve güneş ışınlarını yansıttığından gözler için yorucu olduğunu ifade eder.²⁰⁴

Şehrin nüfusu hakkında bilgi de veren misyonerk, şehrin toplamda 30, 000 nüfusa sahip olduğunu ve bu nüfus içerisinde 5.000 veya 6.000 civarında Ermeni vatandaşın olduğunu belirtir.²⁰⁵ 1877/78 Osmanlı Devleti Nüfus kayıtlarında ise şehrin kazaları ile birlikte toplam nüfusu 57.306’dır.²⁰⁶ Aradaki fark misyonerkin verdiğı rakama şehrin kazalarını eklememe ihtimali ile açıklanabilir. Ayrıca

²⁰³ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.65.

²⁰⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.120.

²⁰⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.120.

²⁰⁶ Kemal H. Karpat, a.g.e., s.160.

Erzincan'ın XIX. Yüzyıl sonlarında toplam nüfusu 23.000 kadardır. Bunun 15.000'i Müslümandır.²⁰⁷

j. Mardin

Moses'un ziyaret ettiği diğer bir şehir ise Güney Doğu Anadolu'da bulunan Mardin'dir. Mardin'in Mezopotamya ovasından yükselen yüksek bir dağa inşa edildiğini aktaran misyoner, duvarla çevrili bir kasaba olduğunu belirtir. Ona göre dağın zirvesinde yükselmiş kale, düşman saldırılarına karşı oldukça dayanıklı görünmektedir.²⁰⁸ Zirvede üst üste yer alan evlerine ve şehrin yapısına 1820 yılında Mardin'de bulunan İngiliz seyyah Buchkingham hayran kalmış ve bu şehri Roma Tiyatrolarına benzetmiştir.²⁰⁹

Kısmi olarak şehrin etnik yapısından da bahseden misyoner, burada çok az Ermeninin yaşadığını, Müslümanların çoğunluğunu Arapların oluşturduğunu ve Hristiyanların ise Süryani ırkından ilk dönenlerden meydana geldiğini ifade eder.²¹⁰ Ermeni nüfusunun az oluşunu gezgin Buchkingham da teyit etmektedir. Onun verdiği bilgilere göre 1820 yılında şehrin nüfusu 20.000 civarındadır. Bunun 3/2'si Müslüman, 3/1 ise Gayri müslim nüfus oluşturmaktadır. Gayrimüslin nüfusun 2000'i

²⁰⁷ İsmet Miroğlu, "Erzincan", **DİA**, C.11, İstanbul 1995, s.320.

²⁰⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.62.

²⁰⁹ Metin Akis, "İngiliz Buchkingham Seyahatnamesine göre Yüzyılın Başlarında Mardin'de Sosyal ve Ekonomik Hayat", **Makalelerle Mardin I. Cilt Tarih Coğrafya**, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2007, s.433

²¹⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.62.

Süryani, 500'ü Ermeni, 1.000'i Katolik Ermeni'dir.²¹¹ Ayrıca yerleşim yerlerinin çoğunun adının Türkçe olması bölgenin etnik yapısı hakkında belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹²

II. ORTAK KULLANIM ALANLARI

Moses, her iki eserinde de kamuya ait olan mezarlıklar, hanlar ve hamamlar hakkında ayrıntılı bilgiler sunar. Bu yerler toplumun geleneğini, kültürünü ve inançlarını yansıtır. Buralarda topluma dair bilmek istediklerinin izini süren misyoner, eserlerinde bu mekanlardaki tecrübelerine de yer verir.

a. Mezarlıklar

Erzurum'un en çarpıcı özellikleri arasında mezarlıklarının genişliğini ve nüfusunu sayan Moses, Erzurum'a hangi taraftan girilirse girilsin mezarlıkları görmeksizin şehre giriş yapılamayacağını belirttikten sonra mezarlıklardaki nüfus hakkında: *"uyuyan nesil bir kalksa, yaşayan nüfusu 50/1 oranında geçer."* ifadesine yer verir.²¹³ Herhangi biri sadece Erzurum'a girerken mezarlıklarla karşılaşmaz, diğer kentlerde de karşılaşması kaçınılmazdır. 17. Yüzyılda Türkiye'de bulunan Fransız seyyah Thevenot bunun nedeni açıklar. Ona göre, Türklerin mezarlıkları ana

²¹¹ Metin Akis, a.g.m., s.434-435.

²¹² Mehmet Taştemir, "Mardin", **DİA**, C.28, Ankara 2003, s.47.

²¹³ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.160.

yollara yapmasının başlıca sebebi geçen yolcuların ölüleri hatırlayıp dua etmesi içindir.²¹⁴

Müslüman mezarlıklarının özelliklerini aktaran misyoner, her mezarın başında üzerinde uzunca yazıt olan dik şekilde mezar taşının bulunduğunu, bazı mezarların üzerinde yüksekçe ve pahalı kubbelerin inşa edilmiş olduğunu belirtir.²¹⁵ Amerikalı doğa bilimci J.E. De Kay, kendisine tercüme edildiği kadarıyla bu anıtsal yazıları oldukça basit bulur. Mezar taşlarının üzerinde, merhumun adının, mesleğinin ve bulunduğu görevlerinin yazılı olduğunu aktarır.²¹⁶

Salgın ve veba gibi durumlarda, birçoklarının aynı zamanda mezara konulduğu belirten misyoner, bu mezarların hayvanlar tarafından kazılmasını ve cesetlerin yenilmesini engellemek için mezarların yanında ateş yakıldığını ifade eder.²¹⁷

Hristiyanların mezarlıklarında ise dik mezar taşlarının olmadığını aktaran misyoner, mezara uzunlamasına bir taş yerleştirildiğini ve genellikle bu taşın üzerinde bir yazıtın olmadığını belirtir. Bazen bu taşın üzerinde hac işaretinin veya bir kuzu figürünün yer aldığını da sözlerine ekler.²¹⁸ Ancak İstanbul'da bir Ermeni mezarlığında bulunan gezgin J.E. De Kay farklı özellikler aktarır. Mezar taşlarının

²¹⁴ Stefanos Yerasimos, **Thevenot Seyahatnamesi**, (Çev. Ali Berktaş), 1.Basım, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s.108.

²¹⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.161.

²¹⁶ James Ellswort De Kay, a.g.e., s.122.

²¹⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.161.

²¹⁸ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.162.

üzerinde merhumun kişisel bilgilerinin yazılı olduğunu bildirir. Ona göre kişinin mesleği ile ilgili aletlerin mezar taşının üzerinde yer alması çok çekicidir.²¹⁹

Moses, kızı vefat ettiğinde Protestanlar için mezarlık olmadığı için kendi bölgelerinde bir yere defnettiğini, daha sonra hükümetin Protestanlar için mezar yeri verdiğini aktarır. Verilen mezarlığın bir kısmı çok yüksek duvarla çevrildiğini ancak buna rağmen kötü insanların mezarlığa girerek, mezar taşlarını tersyüz ettiklerini belirtir. Savaş esnasında hastalıktan vefat eden iki İngiliz ve iki Macar doktorun Protestan mezarlığına defnedildiğini de sözlerine ekler²²⁰

b. Hanlar

1866 yılında eşinin rahatsızlığı nedeni ile Trabzon'da kaldığı sırada Giresun'u da ziyaret eden misyoner, burada bir handa kalır. Kaldığı hanı: *“Türk hanı genellikle karanlık ve alçaktır ayrıca geniş odalardan oluşur. Bunlar ahır ve insanların kalması için küçük odalar halinde kullanılır. Odalarda yolcuların uyuması için hasırlar vardır. Hancı, ücret karşılığında ekmek, kahve ve yumurta sağlayabilir.”* şeklinde tasvir etmektedir.²²¹ Yolcuların hanlarda yemek bulabilmesinden dolayı 17.yüzyılın ortalarında Türkiye üzerinden İran'a seyahat eden Fransız seyyah J.B. Tavernier, hanları Doğuluların lokantalı otelleri olarak tarif etmiştir.²²²

²¹⁹ James Ellswort De Kay, a.g.e., s.123.

²²⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.17-45.

²²¹ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.238.

²²² J.B. Tavernier, **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat**, (Çev. Ertuğrul Gültekin), Tercümen 1001 Temel Eser 153, İstanbul 1980, s.66.

Kaldığı bir hanın fiziksel özelliklerini anlatan Moses, hanın uzun aralıklı tomruklardan yapılmış geniş bir odadan meydana geldiğini, odanın ortasında korlanmış bir ateş olduğunu ve dumanın da bacadan çıktığını ifade eder. Ayrıca hana vardıklarında ocakta ceviz ağacının yığılı olduğunu, aynı bölümü paylaştıkları geveze Yunanlıların gece yarısından sonraya kadar hikayelerini bitiremediklerini belirtmektedir.²²³

e. Hamamlar

Gittiği hamamdan zevk alan misyoner, hamamın ücretinden ve mimarisinden bahsetmektedir. Ona göre hamamda bulunmayan bununla ilgili bir şey anlamaz.

Hamamın içini ayrıntılı olarak aktaran misyoner, çatısında birçok kubbelerin olduğunu ve aydınlanmanın sağlanması için kubbelerde boğa gözü büyüklüğünde pencerelerin olduğunu bildirmektedir. Hamamın ortasında fokurdayan bir kaynağın çevresinde ise kurnaların olduğunu ayrıca kurnalarda muslukların bulunduğunu belirtmektedir. Zeminin sıcak olduğunu, sıcaklığın 100 dereceyi aştığını aktarmaktadır. Misyoner, bundan dolayı kendisini volkanın ortasında gibi hissetmektedir.²²⁴ Hamamın özelliklerine dair benzer ifadeleri seyyah J. Thevenot da kullanmıştır. Şehirlerde birçok hamamın bulunduğunu ayrıca en kötü köyde bile bir tane hamama rastlanabileceğini, aralarındaki tek farkın ise bazılarının daha büyük veya mermerden yapılı olduğunu aktarmıştır.²²⁵

²²³ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.131.

²²⁴ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.213.

²²⁵ Jean Thevenot, a.g.e., s.65.

Misyoner, Hristiyan kadınların ev konusunda gösterdikleri hassasiyetleri kendileri ve çocukları için göstermediklerini, ayda bir defa hamama gittiklerini ve bunun her ay olması gerektiğini aktarmaktadır. Hamamlarda kadınlara karşı pozitif bir ayrımcılık söz konusudur. Çocukları ile hamama giden kadınların çok az para ödediklerini ancak beraberinde birileri ile hamama giden erkeklerin daha fazla ücret verdiklerini belirtmektedir.²²⁶ Hamamlarda her ne kadar ücret farklılığı olsa da 1551 yılında Türkiye’de bulunan Fransız seyyah Nicolas de Nicolay hamamlarda alınan ücretin kanunla tespit edildiğini aktarmıştır.²²⁷

Hamamda olmayı dinlendirici bulan misyoner, hamama gelen kişinin istediği kadar kalabileceğini, isterseniz görevlinin sizi güçlüce ovalayıp kirlerinizden arınabileceğinizi bildirmektedir. Ovalanmadan sonraki hissiyatını ise : *“insan iyice gevşedikten sonra, bir yılan derisini nasıl değiştirmesi gerekiyorsa siz de kirlerinizden o şekilde kurtulmak istiyorsunuz.”* şeklinde ifade etmektedir. Bunu yaşamayan birinin hamamın verdiği yeni ve temiz hissiyatı bilemeyeceğini de sözlerine eklemektedir.²²⁸ Moses ile diplomat J.E. De Kay’ın arkadaşı aslında aynı duyguları paylaşmaktadır. Çünkü arkadaşı hamamda kendisinden çıkartılan kiri görünce: *“Bu güneş mikroskobundan da kötü. Bir daha asla temiz olduğuma inanamayacağım.”* diye düşüncelerini ifade eder.²²⁹

²²⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.212.

²²⁷ Gülgün Üçel-Aybet, **Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)**, 4.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.365.

²²⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.213-214.

²²⁹ James Ellswort De Kay, a.g.e., s.328.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI SOSYO EKONOMİK HAYATINA DAİR BİLGİLER

I. ANADOLU'DAKİ DİNİ HAYAT

Moses, din konularını hep hak batıl düzleminde sürdürmüştür. Eserlerinde kendi dininin üstünlüğünü vurgulamış ve Hristiyanlığın insanlara neler kazandırdığından bahsetmiştir. Dinlerin özelliklerinden ziyade insanların yaşamlarındaki rollerini kaleme almıştır. Dinlerin yanı sıra cahillik olarak değerlendirdiği toplumdaki batıl inançları da aktarmıştır.

a. İslam Dini

“İslamiyet’den daha ziyade yanlış anlaşılmış başka bir din yoktur.” diyen Amerikalı misyoner C. Hamlin, bunun nedenlerini şu şekilde ifade eder: *“Doğulu Müslümanlar aramıza karışmadılar ve Batı’dan kalkıp giderek onların sistemlerini araştıranlar da pek az oldu.”*²³⁰ Batıların yanlış anlamasına katkı sağlayan Moses da eserlerinde insanların yaşantılarından yola çıkarak İslam’ı yüzeysel anlatmıştır. Her fırsatta hak olmadığını iddia etmiştir. Temizlikten, Ramazan ayından, ezandan ve Kuran’ı Kerimden bahsetmiştir. İnsanların önyargılarını İslam’a bağlamıştır.

Müslümanların ibadetlerden önce ayaklarını, ellerini ve yüzlerini yıkamak zorunda olduklarını belirten Moses, şayet bunu sadakatle günde beş defa yaparlarsa, Hristiyanlardan temizlik konusunda daha üstün olacaklarına inanmaktadır.²³¹ Ancak

²³⁰ Cyrus Hamlin, a.g.e., s.266.

²³¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.211.

18. Yüzyılda İstanbul'un İsveç elçiliğinde çalışan ve Ermeni asıllı olan M. De M. D'Ohsson, temizlik konusunu sadece dine bağlamaz. Müslümanların, kendi zevkleri için de temizliğe önem verdiklerini aktarmaktadır.²³²

Dini önyargılardan bahseden misyoner, Erzurum'da savaş yıllarında kurulan hastanede doktorların çoğunluğunu oluşturanların Macar, Alman, İtalyan ve İngiliz olduğunu, ancak yönetici pozisyonunda bir Müslümanın olduğunu belirtmektedir. Ameliyatların onun izni olmaksızın olmadığını, ancak küçük operasyonlara gönülsüzce izin verdiğini dile getirmektedir. Gönülsüzlüğünü de insan formunu değiştirmeye dini önyargının karşı oluşuna bağlamaktadır.²³³

Moses, zaman zaman Hz. Peygamber hakkında ağır ifadeler kullanmıştır. Yolculuk esnasında bir handa kalmak zorunda kalan misyoner, gece horlamasını duyduğu yaşlıyı sabah görme fırsatı olur. Yaşlı Türk, hac görevini tamamlamış, Hz. Peygamberin mezarını ziyaret etmiş yorgun ve hasta bir şekilde evine dönmek üzeredir. Türk hacısı hakkında hissiyatını şu şekilde ifade eder: *“Bir dolandırıcının hizmetinde bu kadar çok zahmet çeken bu adamı görünce, bir Hristiyan Allah adına özveriden veya zahmetten kaçınırsa, kendisinin azarı hak ettiğini düşünürüm.”*²³⁴

İslam Peygamberini Allah'ın elçisi olarak kabul etmeyen misyoner, ezanı duyduğu zaman şu cümleleri kurar : *“ Muhammed Allah'ın elçisidir diye tekrar eden ve sadakatli Müslümanları ibadete çağıran müezzinin yalanını kabul*

²³² M. De M. D'Ohsson, **XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler**, (Çev. Zerhan Yüksel), Tercüman 1001 Temel Eser 3, [y.y., t.y], s.228.

²³³ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.167.

²³⁴ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.44.

etmeyeceğiz.”²³⁵ Ancak Hz. Muhammed’i peygamber olarak tanıyan ve saygı duyan gezginler de vardır. Örneğin 1893-1898 yıllarında İngiltere elçiliğinde sekreter olarak çalışan S.C. Eliot Hz. Muhammed hakkında : “*Onun hayatı ve eserleri üzerinde tarafsız ve yeterli çalışma yapmış olanlar, Hz. Muhammed’e karşı büyük bir sevgi, saygı ve yakınlık duyarlar. Allah şefaati ondan esirgemesin ve rahat uyusun.*” diyerek saygısını ifade etmiştir.²³⁶

Toplumda bazılarının halkın yararına işler yaptığına değinen misyoner, Erzurum’da birçok kuyunun olduğunu, bunların ise mütedeyyin Müslümanlar tarafından açıldığını belirtmektedir. Ona göre insanlar bu davranışları ile cennetten yüksek yerler satın alabileceklerini ümit etmektedirler.²³⁷ Erzurum’da birçok çeşmenin aynı amaç ile olduğunu gezgin A. Puşkin de ifade etmektedir. Onun bildirdiğine göre çeşmeler her yerde bulunmaktadır ve hepsinde de zincirle bağlanmış madeni taslar vardır. Ona göre bu çeşmeler iyi yürekli Müslümanlara dualar etmektedir.²³⁸

Ramazan ayının özelliklerinden bahseden misyoner, Müslümanların güneşin doğumundan batmasına kadar hiçbir şey yiyip içmediklerini, 7 yaşından küçüklerin, yolcuların, hastaların haricinde insanların ne kadar zor işle meşgul olurlarsa olsun oruç tutmak zorunda olduklarını belirtmektedir. Ramazan ayının her yılın farklı

²³⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.120.

²³⁶ Sir Charles Eliot, **Avrupa’daki Türkiye**, C. I, (Çev. Adnan Sınar, Şevket Serdar Türet), Tercüman 1001 Temel Eser 96, [t.y., y.y,], s.194.

²³⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.68.

²³⁸ A. Puşkin, a.g.e., s.71.

günlerine geldiğini hatta bazen yaz mevsiminin uzun ve sıcak günlerinde tutulduğunu kaydetmektedir.²³⁹ Orucu kimlerin tutup kimlerin tutamayacağını iyi bilmesine rağmen, yolculuk esnasında oruç tutan bir Türkü, orucu bozma konusunda ikna etmeye çalışır ancak başarısız olur.²⁴⁰

İslam'ın hak bir din olmadığını konusunda iddialarını sürdüren misyoner, Ramazan ayında resmi kurumlarda hatta birçok diğer yerlerde gündüz yapılması gereken işlerin geceleri yapıldığını ve gece gündüz iş değişiminin kesinlikle Allah'tan olamayacağını iddia etmektedir.²⁴¹ Ancak mesai değişimine 1814 yılında Türkiye'de bulunan Polonyalı K.E. Raczynski katılmamaktadır. Onun bildirdiğine göre Ramazan ayında sahurdan sonra insanlar camiye gider ve ibadetten sonra zengin olanlar dinlenmeye çekilirler. Memur, esnaf ve dar gelirliler ise işlerine giderler.²⁴²

İslam dininin hak olmadığına başka bir örnek veren misyoner, aylarca güneşin batmadığı kutuplarda Müslümanın oruçtan dolayı ölebileceğini belirttiikten sonra Allah'ın insanlardan ölümüne oruç tutmalarını istemeyeceğini aktarmaktadır. Bundan dolayı Kur'an'ı Kerim'in Allah tarafından gönderilen bir kitap olmadığını iddia etmektedir.²⁴³

²³⁹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.195.

²⁴⁰ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.137.

²⁴¹ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.195.

²⁴² Edward Raczynski, **1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat**, Tercüman 1001 Temel Eser 150, İstanbul 1980, s.74.

²⁴³ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.195.

b. Hristiyanlık

Moses, Hristiyanlığın bir din olarak özelliklerini anlatmanın yerine, Ermenilere kazandırdıklarını ele almıştır. Ermenilerin, özellikle Protestan olmaları ile daha aydın olduklarını, Müslümanlardan daha üstün hale geldiklerini her iki eserinde de vurgulamıştır.

Misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde Protestan olmayan bir köyü ziyaret eder. Köyün papazını etkilemek için Amerika ve insanlarından bahseder. Amerika'nın şehirlerinin büyüklüğünü, muhteşemliğini ve insanların zeki, yetenekli, girişimci olmalarını dinlerine bağlar. Şayet kendilerinin de bu saydıklarını elde etmek istiyorlarsa, okullar açmak ve kutsal kitabı her yere dağıtmak zorunda olduklarını tavsiye eder.²⁴⁴

Hristiyanlığın, Ermenilere farklı değerler kattığına inanan misyoner, Ermenilerin dinlerinden dolayı dış dünyalarının ihya olduğuna ancak Kürtlerin kaba olduğunu belirtmektedir. Dahası dinin, Ermenilerin yaşlılarına, fakirlerine karşı hassas olmayı öğrettiğini ve bundan dolayı elemin onların arasında nadiren görüldüğünü aktarmaktadır.²⁴⁵

2 Haziran 1859 yılında yüzlerce evi yıkan bir depremin Erzurum'da meydana geldiğini; 60 insanın kayıp ve 200'den fazlasının yaralıyken, 380 insanın yıkıntıların altında can verdiğini aktarmaktadır. Misyoner, bunlardan sadece 12'sinin Hristiyan, kalanın ise Müslüman olduğunu ve bu ölenlerin sayısına bakarak, Hristiyanları

²⁴⁴ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.28-29.

²⁴⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.32.

kurtarmak için Allah'ın mucize ile engel olmadığını vurgulamaktadır. Fakat Hristiyanlığın, insanları aydınlatırken depremlere dayanabilen evler yapmak için ve olağan üstü zamanlarda kendilerini kurtarabilmeleri için onları zeki kıldığını ifade etmektedir.²⁴⁶ Bu deprem Erzurum tarihinde en büyük deprem olarak nitelendirilir. Osmanlı basınında yer alan habere göre 360 kişi vefat etmiş, 616 kişi yaralanmış, 63 vatandaş ve 16 asker de yıkıntıların altında kalmıştır.²⁴⁷

c. Batıl İnançlar

Moses, halk arasındaki batıl inançları, ücra bölgelere gönderdikleri öğretmenlerin mektuplarından öğrenir. Bu mektuplardan alıntılar yaparak, batıl inançlar hakkında bilgiler aktarmaktadır. Bu inançlar arasında nazar değmesinden, koca karı ilaçlarından bahseder.

Misyoner, şayet kişinin, bir çocuk hakkında çok hoş olduğunu veya çok parlak olduğunu söylerse, bu söylemin çocuğu hemen hasta edeceğine inanıldığını ve insanların bunu 'nazar değmesi' olarak adlandırdığını ifade etmektedir. Bu nazar değmesinin tedavi yönteminden de bahseden misyoner, tedavi etmekle meşhur birinin, nazar değen çocuğun alnına elini koyduğunu, biraz dua mırıldandığını ve ücretini aldığını belirtmektedir.²⁴⁸ Moses'un anlattıklarını bir İngiliz subay olan Burnaby, Erzurum'da davet edildiği evde yaşar. Evin çocuğunu görünce, çok güzel olduğunu ifade eder. Diğer konuk hemen çocuğa 'maşaallah' demesi için onu uyarır.

²⁴⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.20.

²⁴⁷ Selahattin Tozlu, a.g.m., s.104.

²⁴⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.101.

Böyle söylemezse ve çocuğun başına bir şey gelirse, ailenin F. Burnaby suçlayabileceğini hatırlatır.²⁴⁹

Hastalıkların nedenlerini batıl inançlara atfettiklerini belirten misyoner, hastalıkların çoğunlukla korkulara bağlandığını kaydetmektedir. Hastalıklar ve batıl inançlar ilişkisine örnekler veren misyoner, bir gün titreyen, ateşler içerisinde olan bir çocuğun annesinin, çocuğun ateşlenmesinin rüyasında korkmasına bağladığını aktarmaktadır. Diğer bir olay ise bir zamanlar genç bir adama kız kardeşinin sıracı hastalığına (tuzlu balgam) yakalandığı söylendiğinde : *“Hayır, O, çok düşündü sonra bir ağrı geldi; fakat o düşünmeye devam etti neticede başka bir ağrı geldi,”* şeklinde tepki verdiğini ve kafasını sallayarak: *‘Çok fazla düşünmek kötüdür ve genellikle insanın ruhunu yitirmesine neden olur.’* diye eklediğini ifade etmektedir.²⁵⁰

Bir zamanlar hizmetli Harootune adında birini işe aldıklarını ifade eden misyoner, bu şahsın tedavi için batıl inançlara yöneldiğini ve düştüğü durumları kaydetmektedir. Bu şahsın, içindeki şeytanı uzak tutsun diye bir yazı bulunan teneke kutuyu boynuna astığını ve birkaç ay sonra genç adamın hastalanarak annesinin evine döndüğünü, başlangıçta misyonerlerin tavsiye ettiklerini denediğini, fakat hemen kendi dininin maskaralıklarına döndüğünü, çünkü kendisinin bir Protestan olmadığını belirtmektedir. ‘Tapınak’ olarak adlandırılan bir Ermeni kilisesinde mumları yakmaya başladığını, bundan faydalanamadıktan sonra belirli bir manastırı ziyaret etmesi ve kutsal olduğu düşünülen bir mağaraya girmesinin rüyasında söylendiğini ifade etmektedir. Neticede bu şahsın iyileşemediğini, daha sonra doğal

²⁴⁹ Frederick Burnaby, a.g.e., s.211-212.

²⁵⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.101.

su kaynağını ziyaret ettiğini ve sağlıklı birini bile hasta edebilecek bu suda yıkandığını, fakat hiçbirinin işe yaramadığını ve zavallı Harootune vefat ettiğini kaydetmektedir.²⁵¹

Moses'a göre doktorlara nazaran cahil kocakarılar daha revaçtadır. Halkın cahilliğinden, doktorun verdiği ilaçlar konusunda dikkatli olmak zorunda olduğunu çünkü verdiği ilaçların hepsini birden hastanın yutabileceğini belirtmektedir. Hatta ölürse doktorun sorumlu tutulacağını da eklemektedir. Doktor evden ayrılır ayrılmaz, verdiği tavsiyelerin ve ilaçların bir tarafa konulduğunu ve hastanın kocakarı ilaçlarına emanet edildiğini aktarmaktadır.²⁵² Kocakarıları faydalı bulanlar da vardır. Örneğin 1717-18 yıllarında İstanbul'daki İngiliz elçisinin karısı Lady M.W. Montagu kocakarıların yaptığı aşı ile çiçek hastalığının önlendiğini aktarmaktadır. Hatta bu aşının vatanında uygulanmasını istemektedir.²⁵³

II. EKONOMİK HAYAT

Ekonomik yapıda vergi sistemini ve madenciliği ele alan Moses, bu alanlardaki çarpıklıkları dile getirmektedir. Ona göre sistemin bozulmasının başlıca sorumluları hükümet ve atadığı memurlarıdır.

²⁵¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.101-102.

²⁵² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.89-90.

²⁵³ Lady Montagu, **Türkiye Mektupları**, Tercüman 1001 Temel Eser 12, [t.y., y.y.], s.66-67.

a. Madencilik

Madenciliğin gelişmemesini aslında hükümetin uygulamalarına bağlayan misyoner, yabancı şirketlerinin Türkiye’de madenleri çalıştırma izinleri için birçok para ödediğini; fakat şirketlerin gelir elde etmeye başlar başlamaz, hükümetin onlardan çok para almaya başladığını ve neticede işletmeyi bırakmak zorunda kaldıklarını ifade etmektedir.²⁵⁴ Moses gibi İngiliz subay F. Burnaby da madenciliğin atıl kalmasını hükümetin uygulamalarına bağlamaktadır. Onun bildirdiğine göre hükümet Anadolu’daki madenlerin net hasılatının yüzde yirmisini almaktadır.²⁵⁵

Kaynakların yeterince işlenememesini aktaran bir başka isim de İngiliz seyyah G.W.F. Howard’dır. Gezgin, demiryolu mühendisleri, kömür işçileri ve çeşitli şirketlerin temsilcileri ile aynı otelde kalır. Onların Osmanlı devletinin kaynakları çok olmasına rağmen, yeterince istifade edilemediği konusunda hemfikir olduklarına şahit olmaktadır.²⁵⁶

Bakır, gümüş, kurşun ve kömür madenciliğinin gelişmemesini de hükümetin tutumuna bağlayan Moses, hem yabancı hem de yerli yatırımcıların hükümete çok az güvendiklerini ve bu yüzden büyük yatırımlarda bulunamadıklarını ifade etmektedir.²⁵⁷ Hükümetin madencilikte tutumunu eleştiren bir başka isim de

²⁵⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.156.

²⁵⁵ Frederick Burnaby, a.g.e., s.182.

²⁵⁶ George William Frederick Howard, **Türk Sularında Seyahat**, (Çev. Şevket Serdar Türet), Tercüman 1001 Temel Eser 117, İstanbul 1978, s.33.

²⁵⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.156.

diplomat S.S. Cox'dur. Ona göre bürokrasi çok fazladır. Her şey bir tarafa bırakılsa bile, bu engeli aşmanın nesillerce süreceğine inanmaktadır.²⁵⁸

Ekonominin ihyası adına yapılacaklardan da bahseden misyoner, Erzurum yakınında bulunan kömür madenlerinin ekonomiye kazandırıldığı zaman, şüphesiz bölgeye refah ve medeniyet devrinin geleceğine inanmaktadır.²⁵⁹ Moses'dan yıllar önce Erzurum'da bulunan J. De Tournefort'da kömür madenlerinden bahsetmiştir. Seyyah, insanların, zahmete katlandıklarında hemen taşkömürüne ulaşabileceklerine inandığını; ancak insanların yakıt olarak tezeğe alışmış olduklarını dile getirmektedir.²⁶⁰

Ekonominin kara deliği kaçakçılıktan bahseden Moses, Ordu'dan Giresun'a giderken bindiği gemide çuvallarla tuz olduğunu, Türk Hükümetinin tuz madenini tekelleştirdiğinden ve de ithalini yasakladığından, kıyı boyunca insanların Rusya'dan tuzu alıp piyasaya sürdüklerini belirtmektedir.²⁶¹ Kıyıda bir başka kaçakçılıktan da coğrafyacı Fontainer bahsetmiştir. Onun bildirdiğine göre gemi kaptanları çok miktarda bakır kaçakçılığı yapmaktadır.²⁶²

²⁵⁸ Samuel Sullivan Cox, a.g.e., s.654.

²⁵⁹ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes....**, s.123.

²⁶⁰ Joseph De Tournefort, a.g.e., s.129.

²⁶¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.244.

²⁶² Veysel Usta, a.g.e., s.96.

b. Vergi Sistemi

Moses, bu başlık altında halktan vergi alınma tarzını eleştirmiş ve hükümetin hazinesinde oluşan kara gediğin nedenlerine değinmiştir. Dahası yöneticilerin keyfi tutumlarını da eleştirmiştir.

Vergi toplama yöntemini eleştiren misyoner, harmandaki ürünün tahsildar gelene dek harmanda kaldığını, bazen de bu işlemin sonbahar yağmurları yağana dek hatta kar yağıncaya kadar uzadığını ve netice köylünün zarar gördüğünü ifade etmektedir.²⁶³ Vergi toplama biçimi konusunda diplomat S.S. Cox, Moses ile hemen hemen aynı düzlemde dir. Ona göre vergi elde etme biçimi zararlı ve tacizkardır ama düzeltilmelidir.²⁶⁴

Hazineye aktarılmayan vergilerden bahseden misyoner, kaymakamın, topladığı vergilerin bir kısmını hükümete yolladığını, kalan diğer kısmının ise yandaşları ile paylaştığını aktarmaktadır. Öşür' ün yanı sıra insanların arazileri, evleri ve koyunları için de vergi vermeye zorlandıklarını belirtmektedir. Ona göre bu tür uygulamalar köylüyü ve hükümeti daha fakir kılmaktadır.²⁶⁵ Amerikalı doğa bilimci J.E. De Kay da benzer ifadelere yer vermiştir. O da verginin elinden geçtiği insanların, dürüst olmadıklarından servet sahibi olduklarını ifade etmiştir. Bu

²⁶³ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.73.

²⁶⁴ Samuel Sullivan Cox, a.g.e., s.664.

²⁶⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.79.

uygulamanın insanları çıldırtana kadar devam ettiğini ve neticede yerel yöneticilere halkın isyan ettiğini vurgulamıştır.²⁶⁶

Özellikle hükümet tarafından kaza müdürlerinin vergileri eksiksiz toplamaları için ciddi önlemler alınmıştır. Ancak yöneticiler cezalandırılmalarına rağmen, zimmete geçirmeye, halka kötü davranmaya devam etmişlerdir. Hemen hemen her müdür zimmete geçirme ve kişisel servet edinme gibi suçlarla suçlandığı görülmektedir.²⁶⁷

Halkın isyan etmekte haklı olduğuna dair bir örnek veren Moses, bir kaymakamının bölgeden gelen gelirin üçte ikisine sahip olduğunun söylendiğine hatta bu şahsın işlemlerinin ayyuka çıkması ile müfettişler geldiğini belirtmektedir. Misyoner, gelen müfettişlerden birinin kaymakamın kendisine bir at ve 100 Lira (440 Dolar) rüşvet teklif ettiğini itiraf etmesine ve bu şahıs hakkında rüşvet söylentilerinin ayyuka çıkmış olmasına rağmen, müfettişlerin kaymakama karşı hiçbir şey bulamamalarına şaşırılmaktadır.²⁶⁸

Öşürün dışında alınan vergilere değinen misyoner, bütün Türk erkeklerinin 5 yıl orduda askerlik yapmak zorunda olduklarını, Hristiyanların ise askerlik görevinden muaf olmalarına mukabil vergi ödediklerini ifade etmektedir.²⁶⁹ Fransız tarihçi M.A. Ubcini, Hristiyanların ödediği bu vergiye sadece askerlik için değil de

²⁶⁶ James Ellsworth De Kay, a.g.e., s.156.

²⁶⁷ Musa Çadircı, “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)”, **Belleten**, TTK, C. LIII, Ankara 1989, S. 206, s.240-241.

²⁶⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.80.

²⁶⁹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.79.

her vatandaşın ödemek zorunda olduğu vergi olarak bakılması gerektiğini vurgular.²⁷⁰

III. ETNİK YAPI

Türkiye’de bulunanların hepsini Türk zannetmenin yaygın bir hata olduğunu dile getiren Moses, kendi ülkelerinde bütün bölgelerden gelen yabancıların kolayca bir araya gelebildiklerini ve birkaç nesil içerisinde dilde, ulusal hissiyatta neredeyse kendi köklerini unutarak tamamen Amerikalı olduklarını aktarmaktadır. Türkiye’de ise bunun aksi olduğunu, dili evrensel yapacak ve her çocuğa vatanseverlik eğitimi sağlayacak devlet okulunun olmadığını belirtmektedir.²⁷¹

Türkiye’de bulunan etnik grupların birbirileri ile evlenmediklerini aktaran misyoner, yüzyıllardır ve nesilden nesile yan yana yaşayan farklı din ve millete mensup insanların kendi din, dil, giysi ve geleneklerini devam ettirdiklerini kaydetmektedir. Bu grupların içerisinde de en yeni olanın Türkler olduğunu iddia etmektedir.²⁷² Benzer ifadeleri misyoner C. Hamlin de kullanmıştır. Türkiye’de farklı dillerin, dillerin ve ırkların asla bir araya gelemediklerini aktarmıştır.²⁷³

²⁷⁰ M.A. Ubcini, **Türkiye 1850(Maliye, Ordu, Millet)**, C. II, (Çev. Cemal Karaağaçlı), Tercüman 1001 Temel Eser, [t.y., y.y.], s.269-270.

²⁷¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.139.

²⁷² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.139.

²⁷³ Cyrus Hamlin, a.g.e., s.279.

Moses, eserlerinde bir araya gelemeyen Türklerin, Kürtlerin, Ermenilerin ve Çerkezlerin kimi zaman özelliklerine değinmiş, kimi zaman da bir birileri ile kıyaslamalar yapmıştır.

a. Türkler

Türklerin genel özelliklerini daha çok yöneticiler üzerinden aktaran Moses, kimi zaman onlara ağır eleştiriler yöneltmekte kimi zaman da yöneticilerden gördüğü yardımlardan dolayı onları olumlu değerlendirmektedir.

Misyoner, Trabzon'a geldiğinde çok da zorunlu olmayan ancak seyahatı esnasında gösterdiğinde kendisine kolaylık sağlayacak bir pasaportu almak için çok zeki bulduğu paşaya müracaat eder ve bu ziyaretini şu şekilde tasvir eder: *“Bir divanın üzerinde bacak bacak üstüne atmış, başında gün boyunca asla çıkartılmayan kırmızı fes veya Türk şapkası ile Avrupa elbiseleri içerisinde, önünde küçük bir masa, resmi belgeleri incelemekle meşgul. Bizleri görür görmez selamlamak için ayağa kalktı, papaz arkadaşım eğildi ve sağ elinin arkası ile yere dokunarak onu selamladı. Bu tür selamlaşmaya alışkın olmayan ben ise memleketimde komşumu selamladığım gibi Paşayı selamladım ve teklif edilen yere oturdum.”*²⁷⁴

Ziyaret esnasında daha oturur oturmaz kendilerine kahve ikram edildiğini belirten misyoner, ikramı ayrıntılı olarak anlatır: *“Oturur oturmaz bir hizmetçi iki küçük fincan kahve getirdi ve bu fincanların her birinin yanında fincanın sığabileceği tabaklar var, kahveyi aldığı zaman, ilk olarak fincanı tabağa yerleştiriyorsun. Kahve şekersiz veya sütsüz, siyah ve kalın tanecikli. Son yudumu*

²⁷⁴ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.34.

yudumladığınızda, sıcak ve acıyı hissediyorsunuz. Fincanı tekrar tabağına yerleştirdiğinizde hizmetçi sizin fincanı almaya hazır.”²⁷⁵ Türklerde kahve geleneği yaygındır. Bu geleneği seyyah M. De M. D’Ohsson eserinde anlatmıştır. Ona göre Türkiye’de nereye giderseniz gidin muhakkak size kahve ikram edilecektir. Onun bildirdiğine göre insanlar kahveye ne süt, ne krema, ne de şeker katarlar.²⁷⁶

Görüştüğü paşanın çok sosyal biri olduğunu aktaran Moses, savaş ve Amerika hakkında sorular sorduğunu ve çok samimi bir şekilde pasaport konusunda söz verdiğini, karşılıklı selamlaşmadan sonra ayrıldıklarını kaydetmektedir. Ayrıldıktan sonra misyoneri şaşırtan bir olay gerçekleşir. Kaldıkları eve kadar bizzat paşanın kendisi pasaportu getirir. Ona göre birkaç yıl önceki zulmün ve hoşgörüsüzlüğün yerini samimiyetin alması memnun edicidir.²⁷⁷ Paşa hem sözünde durmuş hem de nezaket göstermiştir. Türklerin sözlerine olan sadakatini gezgin S.C. Eliot vurgulamıştır. Ona göre şayet bir Türk söz verirse, sözün yerine getirilmesi konusunda şüphe duyulmaz²⁷⁸

Türk yetkililerin her yanlışı düzeltmek için söz vermekte çok hızlı olduklarını belirten Moses, aynı çabukluğu verdikleri sözleri yerine getirme konusunda sergilemediklerini vurgulamaktadır. Herhangi bir vaadin gerçekleşmesine şahit olmadan önce defalarca insanın sabrının tükendiğini de sözlerine eklemektedir.²⁷⁹

²⁷⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.35.

²⁷⁶ M. De M. D’Ohsson, a.g.e., s.59-61.

²⁷⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.35-36.

²⁷⁸ Sir Charles Eliot, a.g.e., s.116.

²⁷⁹ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.84.

Türkleri bu konuda misyoner C. Hamlin de eleştirmektedir. Değirmen ve fırın işletebilmeleri için verilen sözün yerine getirilmediğini aktaran misyoner, hükümeti verdiği sözleri erteleme konusunda oldukça hünerli bulmaktadır.²⁸⁰

Erzurum’da kısmen parçalanmış yapılar gören misyoner, Türk yönetiminin sadece harabe ve çürümeyi sevdiği çıkarımında bulunmaktadır. Ayrıca bölgede yetiştirilen ürünlerin arpa, çavdar, buğday ile sınırlı olduğunu öğrenince, bu çeşit kısırlılığını bölgenin sert iklimine ve insanların girişimci olmayışına bağlamaktadır.²⁸¹ Gezgin Lady Montagu’ya göre teşebbüs ruhunun olmayışı sadece tarım için geçerli değildir. Aynı zamanda sanayi için de Türkler atıl tabiatlıdır.²⁸² Ancak 1634 yılında İstanbul’da bulunan İngiliz seyyah Henry Blunt onlara katılmamaktadır. Türkleri teşebbüste ve gayret göstermede üstün bulmaktadır.²⁸³

Türklerin başlattıkları projeleri sonlandıramadıklarını iddia eden Moses, Ordu ve Giresun arası Karahisar’a varan ve nihayetinde Sivas’a uzanması planlanan bitirilmemiş yolda seyahat eder. Yolun tamamlanmaması konusunda ise şu yargıda bulunur: *“Türkler, birçok diğer güzel projelerinde olduğu gibi, bunu da başlangıcında terk etmişler.”* Misyoner, askeri nedenlerden dolayı Erzurum ve Trabzon arası hariç güzelce planlanmış yolların tamamlanmadığını da belirtir.²⁸⁴

²⁸⁰ Cyrus Hamlin, a.g.e., s.173.

²⁸¹ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.124.

²⁸² Lady Montagu, a.g.e., s.84.

²⁸³ Gülgün Üçel-Aybet, a.g.e., s.117.

²⁸⁴ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.30-32.

Moses, Türkiye’de bulunduğu süre içerisinde yolculuk esnasında karşılaştığı zorluklarda, Protestanların haklarını aramada yetkililerin yardımlarını alabilmiştir. Eserlerinde bu konularda örnekler sunmuştur. Misyoner, misafir oldukları odaya bir akşam başıbozuk birinin izinsiz girme teşebbüsünde bulunması üzerine bölgenin yerel yöneticisine başvurduğunu ve onun da bir koruma göndererek yardımcı olduğunu ifade etmektedir.²⁸⁵ Türk hükümeti onlara hep yardımcı olmuştur. Hatta Amerikalı Diplomat S.S. Cox, Türk Hükümetinin, Amerikan misyonerlerine yasadışı ve saldırgan hareketlerinden dolayı hiç suçlamada bulunmadığını ifade etmektedir.²⁸⁶

Hükümet yetkililerinden aldıkları yardımları aktarmaya devam eden Moses, Erzurum’un Elpis köyünde Hohannes adlı birinin Protestan olduktan sonra köylülerin zulmüne maruz kaldığını ve netice bölgenin yetkilisinin müdahalesi ile bu zulümden kurtulduğunu aktarmaktadır.²⁸⁷ Bir başka alınan yardıma da diğer eserinde yer veren misyoner, İngiliz Konsolos Zohrab’ın bir Protestan olarak kendisinin ve arkadaşlarının uğradıkları hakaretler için bölge yöneticisine başvurduğunu ve istedikleri neticeyi aldıklarını kaydetmektedir.²⁸⁸

Rüşvet hakkında da bilgiler aktaran Moses, uzak bölgede insanların zulüm gördüklerini duymaları üzerine kaymakama bunun için gittiklerini; ancak bu konuda kendilerinin bir şeyler yapamadığını belirtmektedir. Kaymakam’ın yerini koruyabilmek için çokça para ödediğini, bu yüzden borç içerisinde olduğunu,

²⁸⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.156.

²⁸⁶ Samuel Sullivan Cox, a.g.e., s.305.

²⁸⁷ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.224.

²⁸⁸ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.124.

kendisinin yerini bir başkasının ansızın alabileceğini aktarmaktadır. Bu yüzden de olabildiğince hızlı bir şekilde borçlarını ödemek ve gelecek için birikim yapmak için kaymakamın adalet yerine kendilerinden para isteğini ifade etmektedir.²⁸⁹ Seyyah F.H.A. Ubicini rüşveti yetkililerin tayin kriterlerine bağlamaktadır.²⁹⁰

Moses, halkın rüşvetten dolayı ızdıraplı hallerini şu şekilde ifade etmektedir: *“Bir köylünün öküzü çalınır ve kaymakama hırsızları tutuklamaları için zaptiyeler göndermesi için başvurduğunda, yanına önemli miktarda rüşvet almalıdır yoksa yönetici hiçbir şey yapmayacaktır. Kaymakam, açık bir şekilde “Para vermezsen, bir şey yapmayacağım.” demez. Kaymakam, her zaman söz vermeye hazırdır; fakat parayı almadıkça, verdiği sözü yerine getirememesi için onun her zaman mazereti olacaktır. Zaptiyeler hırsızı bulduğu zaman bile onlar da rüşveti kabul edebilirler ve kaymakama bulamadıklarını söylerler. Hırsızlar tutuklanırsa ve hapse atılırlarsa, kaymakam ve diğerlerine rüşvet verebileceklerdir böylece onlar birkaç gün içerisinde salıverilir. Zavallı adam öküzünü ve parasını kaybeder, hırsızlar öküzü elde eder ve kaymakam her iki taraftan da bir şeyler alır. Yönetici kendisine yapılan şikayetlerden memnundur. Bu şekilde hapishaneyi dolu tutabilir ve sadece ona ödeme yapanları salıverir.”*²⁹¹

Moses, zenginlerin haksızlıklarını devam ettirdiklerini çünkü onların her zaman yetkilileri satın alabileceklerini iddia etmektedir. Masum insanların ise evlerini satarak veya yüzde 30 ve 50 oranında faiz ile para alarak, zulmedenleri

²⁸⁹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.78.

²⁹⁰ F.H.A. Ubicini, a.g.e., s.147.

²⁹¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.79.

tatmin edinceye dek hapishanede kalıp acı çektiklerini belirtmektedir.²⁹² Diplomat S.S. Cox ise insanların bu yaşadıkları zulmü Türk yöneticilerle ilişkilendirmez. İnsanların baskılarla başka uluslardan olan valilerin yönetiminde karşılaşabileceğini vurgulamaktadır.²⁹³

Bazı yöneticilerin ilginç uygulamalarına da yer veren Moses, savaş esnasında halkı rahatlatmak için hükümetin idareciye para verdiğini ve yöneticinin de halkı belirli bir saatte evine çağırıp, evin balkonundan bozuk paraları savurduğunu aktarmaktadır. Bu şekilde yaparak hızlıca paraları dağıttığını ve de kendisine verilen paraların akıbeti konusunda bir savunma elde ettiğini kaydetmektedir.²⁹⁴

Erzurum'da bölge yöneticisinden çan kulesi yapmak için izin alamadıklarını anlatan misyoner, Türklerin kendilerine Hristiyanlığı hatırlatan çanları sevmediklerini ifade etmektedir. Ayrıca Türkiye'de birçok iç bölgede Müslümanların çanların çalınmasına izin vermediklerini, hatta Harput'ta şehrin yöneticisinin çanları susturmak zorunda kaldığını belirten misyoner, bunlara rağmen misyonerlerin çanları çalmaya devam ettiğini belirtmektedir.²⁹⁵

Erzurum'da en zor işin çan kulesi ile ilgili olduğunu aktaran misyoner, özel şehir düzenlemesi ile kimsenin izinsiz olarak herhangi bir şey yapamayacağını buna rağmen İngiliz Konsolos Zohrab'ın kule yapımına devam edilmesi için talimat verdiğini ve her türlü sorumluluğun kendisine ait olduğunu belirtmektedir. Kule

²⁹² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.79.

²⁹³ Samuel Sullivan Cox, a.g.e., s.193.

²⁹⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.173.

²⁹⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.125.

tamamlandığında, konsolosun ilk çanı çaldığını ve o günden beri de kesintisiz çalındığını sözlerine eklemektedir.²⁹⁶ Bu da aslında hem hükümetin, hem de halkın hoşgörüsünü göstermektedir. Gezgin S.C. Eliot, Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar farklı milletleri bir arada tutabilmesini de zaten müsamahasına bağlamaktadır.²⁹⁷

Moses, Türkiye'de din özgürlüğü garantisini dünyanın diğer ülkelerinde olduğu kadar mükemmel bulmaktadır. Ermenilerin, Rumların, Katoliklerin ve Protestanların her şehir ve kasabada hükümet nezdinde temsilcilerinin olduğunu ve temsilciler aracılığı ile haklarını aradıklarını belirtmektedir. Dahası birinin istediği takdirde, Protestan olabileceğini hatta koruma talebinde bulunabileceğini sözlerine eklemektedir.²⁹⁸ Diplomat S.S. Cox da özgürlükler konusunda Moses ile hemfikirdir. Türkiye'deki özgürlükleri şartsız olarak övülmeye değer bulmaktadır.²⁹⁹

Türkiye'de insanların bu haklara sahip olduklarını aktaran Moses, aslında insanların bu haklardan nadiren yararlandığını vurgulamaktadır. İnsanların bu haklardan yararlanamayışını ise düşmanların çokluğuna, güçlü olmalarına, vicdansızlıklarına ve hükümet yetkililerinin tereddütsüz rüşveti çokça verenlerin lehine karar vermelerine bağlamaktadır. Protestanların bir dönem acı çekmelerine rağmen sonunda adaletin yerini bulduğunu ve Protestanların haklarını elde ettiğini belirtmektedir.³⁰⁰

²⁹⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.125.

²⁹⁷ Sir Charles Eliot, a.g.e., s.136.

²⁹⁸ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.217.

²⁹⁹ Samuel Sullivan Cox, a.g.e., s.666.

³⁰⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.218.

Türklerin misafirperverliğine pek yer vermeyen Moses, Bitlis’den Mardin’e yapılan yolculuk esnasında geçtikleri köylerin sakinlerinin kendilerine yayık ayrıntı ikram ettiklerini belirtmektedir.³⁰¹ Misyoner, Türklerin konukseverliğine pek yer vermese de bu konuda hem çokça bahseden, hem de övgüler yağdıran gezginler vardır. Örneğin İngiliz subay Burnaby seyahatı esnasında karşılaştığı ilgiden ve de verilen hediyelerden sonra şunu ifade eder : “*Kendilerini Hristiyan sayan yazarlar, birçok konuda Anadolu’daki Türklerden ders alsalardı keşke.*”³⁰²

Türk yönetimi ile Rus yönetimini kıyaslayan Moses, bazı açılardan Rusların daha iyi olduğunu, Erzurum Rusların ellerine geçince sokaklarının daha temiz olduğunu belirtmektedir. Ancak sarhoş Rusları hem ahlaksız hem de iğrenç bulmaktadır. Dahası bir genç kızın yalnız başına sokakta gezemeyeceğini ifade etmektedir. Her şeye rağmen Türk yönetiminden memnundur. Çünkü Rus yönetimi altında çalışmalarının zor olacağını düşünmektedir. Rusların kendilerine daha iyisini sunmadıkça Türkiye’de bir değişiklik arzu etmemektedir.³⁰³

Moses, çoğu zaman eleştirdiği Türk hükümeti hakkında itiraf niteliğinde şu cümleleri sarf eder : “*Bütün günahlarına rağmen, Türk Hükümetinin sayesinde, her köyde ve şehirde verilen mücadele özgür Protestan toplulukların sayılarının artması ile neticeleniyor. Bu hükümet ayakta iken Protestanlık hızla ilerlemelidir. Şayet bu*

³⁰¹ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.62.

³⁰² Frederick Burnaby, a.g.e., s.71.

³⁰³ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.174-176.

hükümet düşerse, başkasının egemenliğinde aynı özgürlük için çok az bir şans olur.”

304

b. Ermeniler

Moses, Türkiye’deki misyonerlik çalışmasının şimdiye kadar Hristiyanlığın bozulmuş formatına sahip, tarihleri eski ve ilginç olan Ermeniler arasında devam ettiğini kaydetmektedir. Misyoner, Ermenilerin tarihleri hakkında ise detaylı bilgi sunmaktadır. Bu bilgileri kaleme alırken, bir zamanlar Ermeniler arasında misyoner olan Rev. W. Clark’ın 1863 yılında yayınlanan “Yeni İngiltereli” adlı makalesinden yararlandığını ifade etmektedir.³⁰⁵ Bunun yanı sıra Ermenilerin fiziki ve zihinsel özelliklerinden, yaşamlarını idame ettirme şekillerinden bahsetmiştir.

Onların enerjik, cesur ve cengaver insanlar olduklarını aktaran misyoner, sık sık Medler, İranlılar, Asurlular ve ilk çağların güçlü, tanınmış ulusları ile savaştıklarını aktarmaktadır. Misyoner, Ermeni topraklarının şimdiki Rusya, İran ve Türkiye’nin bölümlerini içeren Ararat bölgesinde olduğunu kaydetmiştir.³⁰⁶ Ermenilerin eskiden cesur ve savaşçı bir millet olduklarını Amerikalı doğa bilimcisi J.E. De Kay da aktarmıştır. Ancak bu özelliklerini İranlılara yenilmeleri neticesinde kaybettiklerini ve kendileri hakkında nesiller boyunca tarımda yetenekli olmalarının dışında bir şey duymadığını bildirmiştir.³⁰⁷

³⁰⁴ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes....**, s.226.

³⁰⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.82.

³⁰⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.83-85.

³⁰⁷ James Ellsworth De Kay, a.g.e., 227-228.

Moses, diğer güçler tarafından devamlı aşağılayıcı barış şartlarını kabul etmeleri için zorlanmalarına rağmen, Hz. İsa'dan sonra Ermenilerin bin yıldan daha fazla bağımsız bir ulus olarak kaldıklarını fakat 11. Yüzyılda ülkenin, Ermeni vatandaşlarını kılıçtan geçiren, şehirlerini ve kasabalarını yağmalayan, yakan ve yerle bir eden Moğol ve Türkler tarafından tamamen yıkıldığını aktarmaktadır. Sadece kaçanların erişilmez dağların ortasında yer alan kalelere sığındıklarını ve kaba adamların bıraktıkları yerleri de bir dizi şiddetli depremin yıktığını kaydetmektedir.³⁰⁸

Birçok diğer zamanlarda Hristiyanlığın ciddi testlere tabi tutulduğunu belirten misyoner, ulus olarak Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmelerine rağmen, hala Hristiyan olduklarını, ancak ismen bu dine ait olduklarını kaydetmektedir.³⁰⁹ Ancak gezgin Lady Montagu (1717-1718) tam tersini iddia etmektedir. Ona göre Ermeniler dünyadaki diğer Hristiyanlardan daha mutaassıptır.³¹⁰ 1854 yılında Erzurum'da bulunan R. Curzon da Moses ile aynı fikirdedir. Seyyah, Hristiyanların dini kurallara uymadıklarına şahit olmuştur. Onun bildirdiğine göre bir Hristiyan'ın hem yalan söylemekte, hem de aldatmaktadır. Batıl inançların dine üstün geldiğinden, dinin insanlara rehberlik etmesinin zor olacağı inancındadır.³¹¹

³⁰⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.85-86.

³⁰⁹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.92.

³¹⁰ Lady Montagu, a.g.e., s.137.

³¹¹ Robert Curzon, **Armenia: A year at Erzerum, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia**, Harper and Brothers Publishers, Newyork 1854, s.144.

Ermenilerin zihinsel kapasitelerinin iyi olduğunu aktaran Moses, aynı zamanda onları enerjik ve girişimci bulmaktadır. Hiçbir hükümetin onları tek bir yerleşim yerinde tutamadıklarından, onların istedikleri yerlerde ve kar edebilecekleri bölgelerde gezdiklerini belirtmektedir. Ermenilerin sadece Türkiye’de değil aynı zamanda İran, Hindistan, Rusya ve diğer Avrupa şehirlerinde de bulunduklarını hatta Amerika ve Çin’ e kadar gittiklerini sözlerine eklemektedir. Her iş ile ilgilendiklerini ve de çoğunun zengin, nüfuzlu olduklarından bahsetmektedir.³¹²

Ermenilerin zengin ve de nüfuzlu olmaları onların Avrupalı tüccarlar için vazgeçilmez bir ortak olmalarından kaynaklanmaktadır. II. Mahmut ve III. Selim zamanında yapılan reformlardan dolayı ithalat artmıştır. Bu ticarete Rum ve Ermeni tüccarlar halkı ve ülkeyi çok iyi bildiklerinden Avrupalılar için aranan kişiler olmuşlardır. Özellikle de aynı dine mensup olmaları etkili olmuştur. Bu ticari ilişkilerin sonunda Ermeniler nüfuzlu hale gelmişlerdir.³¹³

Osmanlı Devleti’nde bulunan Ermenilerin çoğunun zengin olduğunu aktaran Moses, onların meslekleri hakkında da bilgiler vermektedir. Örneğin Ermenilerin tüccar, tefeci ve arazi sahibi olduklarını kaydetmektedir.³¹⁴ Onların zengin ve nüfuzlu olmaları belki de Amerikalı diplomat S.S. Cox ‘un onlar hakkında kullandığı sıfatlar ile açıklanabilir. Ona göre Ermeniler hem kurnaz, hem de korkusuzdurlar.

³¹² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.92.

³¹³ Bilal Eryılmaz, a.g.e., s.98.

³¹⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.93.

Onların tehditlere boyun eğmediklerinden başarılı olduklarına inanmaktadır.³¹⁵ Az gelirli Ermeniler ise daha çok terzilik, kaftancılık ve hamallık yapmaktadırlar.³¹⁶

Ermenilerin birçok ayrıcalıklardan faydalanarak, Türk yöneticilere dikte ettiklerini de vurgulayan Moses, onlar hakkında övgü ile bahsetmesinin yanında olumsuz sıfatlar da kullanmaktadır. Ona göre çoğu cahil ve de tek amacı ekmek mücadelesi vermek olan mazlum köylülerdir.³¹⁷ Onların cahil olduklarını İngiliz subay F. Burnaby de aktarmaktadır. F. Burnaby, seyahatı esnasında bir misyoner ile yaptığı sohbeti aktarır. Bu misyonerin konuşmalarında Ermenileri cahil hatta Türklerden daha dalavereci bulduğunu aktarmaktadır.³¹⁸

Ermenilerin fiziki özelliklerini de aktaran Moses, beden hatlarının düzgün, açık tenli, hafiften soluk benizli, saçları düz ve siyah, gözleri de siyah, burun ve ağızları geniş olarak tasvir etmektedir. Ancak mavi gözlü ve kırmızı, kahverengi saçlara sahip birileri ile karşılaşmanın nadir olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Ermenilerin yakışıklı bir ırk olmamalarına rağmen, onların arasında birçok yakışıklı beylerin ve de güzel bayanların varlığından da bahsetmektedir.³¹⁹

Amerikalı doğa bilimci J.E. De Kay, Türkler ile Ermenilerin uzun yıllar bir arada yaşamasından dolayı din hariç örf ve adetlerinin çok benzediğini dile

³¹⁵ Samuel Sullivan Cox, a.g.e., s.200.

³¹⁶ Gülgün Uçel-Aybet, a.g.e., s.205.

³¹⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.93.

³¹⁸ Frederick Burnaby, a.g.e., s.137.

³¹⁹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.93.

getirmiştir.³²⁰ Moses'un eserlerinde de bu benzerliklere rastlamak mümkündür. Konukseverliklerine bir örnek veren misyoner, bir gece köyün birinde kalırlarken, köyün rahibi ile tartıştıklarını ve rahibin de köylülere onları kovmalarını söylediğini ancak ev sahibinin, “*Benim çatım altında onlar benim misafirim*” diyerek sahip çıktığını aktarmaktadır.³²¹

Bir başka ziyaret sırasında yaşadıkları örneğin yemekten önce ve sonra ellerin yıkanması, yemek esnasında kuzu yerken ev sahibinin lokmaları seçerek misafirin önüne koyması, sofrada misafiri şaşırtacak sayıda çeşidin olması, yemek sonrası birinin elinde sabun, ibrik, leğen ve de omuzunda havlu ile hizmet etmesi gibi hadiseler Ermeniler ile Türklerin benzerliklerini göstermektedir.³²²

Ermenilerde isim verme geleneği de Türklere benzemektedir. Moses, Ermenilerin arasındaki isimlerin çarpıcı olarak eski Doğu geleneklerini resmettiklerini vurgulamaktadır. Erkeğin daha çok ilk çocuğuna babasının ismini verdiğini ve geleneğin bu şekilde nesilden nesile devam ettiğini aktarmaktadır. Hatta ilk çocuk ölse bile, doğan çocuğa ölen kardeşin isminin verildiğini ve Ermenilerin kendilerini isim vermede sadece Kutsal kitapla sınırladıklarını belirtmektedir. Misyoner isimlerden örnekler de sunmaktadır örneğin: “*Haroutune, Resurrection, Hampartsumn, Ascension, Arakeal, Apostle.*”³²³

³²⁰ James Ellsworth De Kay, a.g.e., s.226.

³²¹ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.28

³²² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.78.

³²³ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.210-211.

Moses, satır aralarında da misyonerlik çalışmalarının amacından da bahsetmektedir. Örneğin, Ermenilerin arasında kendi amaçlarının onların şartlarını yükseltmek ve de geliştirmek olduğunu vurgulamaktadır.³²⁴ Misyoner, dini kitapları Ermeni karakterlerini kullanarak Kürtçeye çevirdiklerini aktarmaktadır. Bundan maksatlarının ise Kürtlerle iç içe olmuş Ermenilerin kendi dillerini unutmalarını ve sadece Kürtçe konuşmaları sağlamak olduğunu belirtmektedir. Hatta bazı ücra yerlerde yaşayan Ermenilerin dillerini kaybettiklerini ve sadece Kürtçe konuştuklarına şahit olduğunu kaydetmiştir.³²⁵

Diğer amaçlarından da söz eden Moses, Hıristiyanlıkta yer alan batıl inançlara ve yanlış bir şekilde yaşanan dine karşı savaşacaklarını belirtmektedir. Her seferinde İslam Peygamberi Hz. Muhammed'e hakaret eden misyoner amaçlarını dile getirirken de yine uygunsuz ifadelerle başvurmuştur. Uzun yıllardır milyonlarca insanlara hakim olan yalancı peygamberin yanlış öğretilerine karşı da mücadele

³²⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.93.

³²⁵ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.31-32-59.

Moses'un eserinde Ermeniler konusunda amaçları şu şekilde yer alır: *"The New Testament, a hymn book, and some smaller books have been translated in to their (Koords's) language, designed for especially for those Armenians that have been so mingled with Koords as to lose their own language and to speak only the Koordish."*

Bu amacın Türkçesi ise: *"Yeni ahit, bir ilahi kitabı ve bazı küçük kitaplar Kürtçeye çevrildi. Özellikle de bunlar, Kürtler ile iç içe olmuş Ermeniler için düzenlendi ki Ermeniler dillerini unutsunlar ve sadece Kürtçe konuşsunlar."*

edeceklerini ifade etmektedir.³²⁶ Bunların yanı sıra açtıkları okullarda doğruları öğreterek, Ermeni gençlerinin bazılarını vaiz, bazılarını da değerli Hristiyan vatandaş olarak kazanmayı umduklarını belirtmektedir.³²⁷

b.a. Ermeni Kilisesi

Moses, bu başlık altında Ermeni kiliselerinin mimari yapısı hakkında değil de daha çok ruhban sınıfının yapısından, rahiplerin sorumluluklarından, kilise gelirlerinden ve de kilise yetkililerin halkı soyma şekilleri hakkında bilgiler sunmuştur.

Rahip sınıfında dokuz sıra bulunduğunu ve bunlardan altısının en aşağı, en önemsiz olduklarını belirten Moses, bu sınıf da hizmetçi, okuyucu, üfürükçü (kötü

³²⁶ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.258.

³²⁷ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.106. Konu ile ilgili olarak Vahdettin Engin ‘**Asayiş Sultan II. Abdülhamid’in İç Güvenlik Politikası**’ adlı eserinde şu şekilde ifade eder: “İsmet Paşa, 1923 yılında Lozan görüşmeleri esnasında misyoner Hamlin’in mektubundan bahsetmiş ve onların Ermenilerden beklentilerini dile getirmiştir. Mektubundaki ifadeler şu şekildedir: “İmparatorluğun her yerinde örgütlenen Hınçak çeteleri Türkleri ve Kürtleri öldürmek, köyleri yakmak için fırsat gözleyecekler ve sonra da dağlara kaçacaklardır. Bunun üzerine kuduran Müslümanlar, ayaklanarak savunmasız Ermenilere saldıracak ve bunları öyle bir canavarlıkla öldürecekler ki, Rusya –İnsanlık ve Hristiyanlık uygarlığı adına –memleketi işgal etmek üzere ileri atılacaktır.”

ruhları kovan), papaz yardımcısının yardımcısı ve papaz yardımcısının bulunduğunu kaydetmektedir. Herhangi bir rahip adayının bu silsileri geçerek rahip olabileceğini ancak bir günde bunların hepsini atlayarak insanların rahip oldukları dile getirerek bu sistemi eleştirmektedir.³²⁸ İngiliz subay F. Burnaby de bu eleştiriye katılmakta ve papaz olmak isteyen bir Ermeninin, piskoposu ile arasında bir çıkar ilişkisi olduğunda bütün bu aşamaları bir günde aşabileceğini belirtmektedir.³²⁹

Bir rahibin evli olma şartını çok olumlu bulan Moses, rahibin eşi vefat ettiği zaman, ikinci defa evlenemeyeceğini aktarmaktadır. Bu durumda rahibin keşiş olabileceğini ve rahip ile keşişin aynı düzeyde olduklarını fakat keşişlerin daha itibarlı olduklarını nakletmektedir.³³⁰

Bir sonraki sırada ise piskoposluk olduğunu belirten Moses, piskoposların küçük ve büyük yetki alanlarına sahip olduklarını, İstanbul ve Kudüs’de bulunan piskoposların patrik olarak adlandırıldıklarını belirtmektedir. Misyoner, İstanbul’daki patriğin Türkiye’de bulunan bütün Ermenilerin sivil başı olduğunu belirtirken³³¹, İngiliz subay F. Burnaby de Ermenilerin İstanbul’daki patriği bir tür sivil lider ve ruhani rehber olarak gördüklerini aktarmaktadır.³³² Diplomat S.S. Cox ise İstanbul’daki Ermeni patriğinin Türk yetkililer tarafından Ermenilerin lideri olarak

³²⁸ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.94.

³²⁹ Frederick Burnaby, a.g.e., s.259.

³³⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.95.

³³¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.95.

³³² Frederick Burnaby, a.g.e., s.259.

görüldüğünü ve devlet törenlerinde Ortodoks Rum Patriği'nden hemen sonra yer verildiğini bildirmektedir.³³³

Sonuncusu ve de en yüksekinin Katolikos olduğunu belirten Moses, bunun Rusya'da Eçmiyazin'de oturduğunu, Katoliklerin başı Papa gibi onun da Ermeni kilisesinin başı olduğunu aktarmaktadır. Misyoner, her ikisi arasında bir kıyaslama yapar ve Papanın dinsel daha fazla güce sahip olduğunu vurgulamaktadır. Diplomat S.S. Cox, Eçmiyazin manastırı hakkında da bilgiler vermiştir. Onun bildirdiğine göre manastır geniş bir alanı kapsamaktadır. Üçgen biçiminde inşa edilmiş, birbirine yakın bir şekilde yapılmış üç kiliseyi bünyesinde barındırır.³³⁴

Moses, rahiplere ait geleneklerde bizlere detaylar da aktarmaktadır. Üst dudak hariç bütün yüzün traş edilmesinin rahipler arasında bir gelenek olmasına rağmen, rahiplerin ve de rahip sınıfında olanların yüzlerine jilet değdirmediklerine anlatmaktadır. Nedenini ise şu şekilde açıklar: “*Sakalın olmayışı kutsallığı kaldırır.*”³³⁵

Moses, rahip sınıfı için ağır ithamlarda bulunmaktadır. Ona göre rahip sınıfı güvenilmez ve düzenbaz adamlarla doludur.³³⁶ Bu sınıf hakkında olumsuz değerlendirmede bulunan bir başka isim ise İngiliz subay F. Burnaby'dir. Van'da bir Ermeni kilisesini ziyaret eder ve kilise tarihi konusunda rahiplere sorular sorar. Her iki rahip de çelişkili cevaplar verir. Bunun üzerine şu değerlendirmede bulunur:

³³³ Samuel Sullivan Cox, a.g.e., s.286.

³³⁴ Samuel Sullivan Cox, a.g.e., s.286.

³³⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.95.

³³⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.96.

*“Ermeni ruhban sınıfı putperestçe törenler ve cemaatlerdeki kadınlara gösterdikleri ilgi, vakitlerini öylesine doldurmaktadır ki, Ermenistan’ın eski tarihini incelemeye vakit bulamamaktadırlar.”*³³⁷

Eserinde kilise gelirlerine de yer veren misyoner, bu gelirlerin içerisinde en büyük yeri teşkil edenin ‘meiron’ diye adlandırılan ve kutsal olduğuna inanılan ayrıca bütün kilise törenlerinde kullanılan yağ olduğunu vurgulamaktadır. Kilisenin diğer gelirlerinin ise vaftiz töreni, ölenlerin defni, ölenler için dualar ve bunların yanı sıra rahipler tarafından insanlara tahakkuk ettirilen vergiler, gönüllü yardımlar ve kiliselere dindar insanlar tarafından bırakılan miraslar olarak saymaktadır. Ancak bu gelirleri elde eden rahiplerin ve manastırların, aldattıkları ve ezdikleri yoksul halkın sırtından zengin olduklarını vurgulamaktadır.³³⁸ Hatta Amerikan doğa bilimci J.E. De Kay, kiliseleri tefeci dükkanlarına benzetmektedir.³³⁹

Moses, İncil’in ve Ermenilerin kilise kitaplarının eski dilde yazıldığından halkın bunları anlayamadıklarını bildirmektedir. Ona göre rahipler de halk ile aynı oranda cahildir. Bu yüzden dini bilgilerin nesilden nesile boş ve yanlış gelenekler halinde aktarıldığını vurgulamaktadır. Fakat onların kutsal kitaba büyük saygı duyduklarını, bu sevgi ve saygının onları modern dilde kitabı incelemeye sevk ettiğini neticede de onların Protestanlığı kabul etmelerine vesile olduğunu aktarmaktadır.³⁴⁰

³³⁷ Frederick Burnaby, a.g.e., s. 259.

³³⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.97

³³⁹ James Ellsworth De Kay, a.g.e., s.313.

³⁴⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.97-98

b.b. Ermenice

Kendisinden sonra gelecek misyonerlere bir rehber niteliğinde eserler hazırlayan Moses, Ermenice hakkında detaylı bilgiler sunmasının yanı sıra bu dili, nasıl ve ne kadar süre içerisinde öğrendiğine dair bilgiler aktarmaktadır.

Misyoner, Ermenice'nin çok eski bir dil olduğunu, bazılarının ise Cennetten Babil'e geldiğini iddia ettiklerini ve alfabesinin 38 harften oluştuğunu belirtmektedir. Ayrıca 5. Yüzyılda yaşayan Mesrope tarafından icat edildiğini fakat büyük bir olasılıkla Yunan alfabesinden modellendiğini, ancak aralarında az bir benzerlik izlenebildiğini kaydetmektedir.³⁴¹

Bu dilin her türlü özelliğinden bahseden misyoner, kelimelerin çoğunlukla uzun, konuşulan dilin tonunun ise sert ve sivri olduğunu ayrıca zaman içerisinde dilin büyük oranda yozlaşmadan ve diğer dillerle olan etkileşiminden dolayı değiştiğini vurgulamaktadır. Bu değişim büyük olmuş olmalı ki, misyoner önceki yüzyıllara ait yazılı eserlerdeki kelimelerinin ve yapısının kendi zamanındaki ile farklı olduğunu bildirmektedir.³⁴²

Ermeni dilini öğrenme sürecinden bahseden misyoner, kendisine sıkça bu dili ne kadar süre içerisinde öğrendiği sorulduğu için bunları aktarmaya mecbur kaldığını anlatır. İlk duasını İngilizce yaptığında, hitap ettiği insanlar hiçbir şey anlayamazlar.

³⁴¹ Moses Payson Parmalee, a.g.e., s.102.

³⁴² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.103.

Bu yüzden ilk olarak kendisine küçük hedefler belirlemiştir. Örneğin anlamasa bile kilisede ilahileri Ermenice söylemeye başlar.³⁴³

Dil öğrenme süreci hakkında bilgi vermeye devam eden misyoner, ilk olarak İngilizce bilmeyen bir hizmetçi tuttuklarını böylece evde onunla Ermenice konuşmak zorunda kaldıklarını ve aile ibadetlerini Ermenice yapmaya başladıklarını aktarmaktadır. Dahası karşılaştığı her kelimeyi not ettiğini ve kelimelerin anlamlarını zıtları ile öğrendiğini belirtmektedir. Öğrendiklerinin kalıcı olması için günün her saatinde; yürürken, ata binerken, bir şeyler yerken hatta uyurken bile tekrarladığını vurgulamaktadır. Gayretlerinin neticesinde ilk vaazını 9 ay sonra Ermenice olarak yaptığını kaydetmektedir.³⁴⁴

c. Kürtler

Moses, Türkiye’de yaşayan diğer bir etnik grup olan Kürtler ile ilgili bilgiler de vermektedir. Onların fiziki özelliklerini aktaran misyoner, güzel görünüşlü ve gürbüz bir ırk olduklarını belirtmektedir.³⁴⁵ Moses’un aksine gezgin J. De Tournefort onları çok güzel bulmaz. Karşılaştığı Kürtler hakkında şu ifadeler yer verir: “*Güçlü kuvvetli görünüyorlardı, ama çok çirkindiler ve yüzlerinde yırtıcı bir hava vardı. Gözleri pek büyük değildi, ağızları çok büyük, saçları kömür gibi simsiyah, tenleri beyaz ve yanakları al aldı.*”³⁴⁶

³⁴³ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.106-107.

³⁴⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.106-107.

³⁴⁵ Moses Payson Parmele, **Home and Work...**, s.31.

³⁴⁶ Joseph De Tournefort, a.g.e., s.139.

Kürtlerin yazılı olmayan bir dile sahip olduklarını ifade eden Moses, sözde Müslüman olduklarını fakat gevşek bir şekilde bağlandıklarını, ne cami ne de okul yaptıklarını kaydetmektedir. Çoğunun sessiz ve de barışsever olduğunu fakat büyük oranda eşkıya olarak atları ile oradan oraya gezindiklerini ve fırsat buldukça savunmasız yolcuları soyduklarını belirtmektedir.³⁴⁷ Diplomat S.S. Cox da onların yağmacı olduklarını teyit etmektedir. Ona göre Kürtler, Türkiye'nin en ıslah olmaz uyruğudur ve kevgirde suyu tutmak ne kadar zor ise yakalanan bir Kürt'ü elde tutmak o kadar zordur. Hükümete karşı çok fazla sorun çıkarttıklarını da ifade etmektedir.³⁴⁸

Kürtlerin sadece asker tarafından bastırıldığında Türk kurallarına uyduğunu dile getiren Moses, geniş bölgede Türklere karşı isyana açık olduklarını ifade etmektedir.³⁴⁹ Kürtlerin yasalara itaat etmemesine İngiliz subay F. Burnaby de değinmiştir. Onun bildirdiğine göre hükümet, göçebe halinde yaşayan Kürtlerden vergi toplamakta zorlanmakta hatta Kürtler, memurlara karşı koyabilmekteydiler.³⁵⁰

Moses, Türkler arasında uygun bulunmayan bir tarzda Kürt kadınlarının yüzlerini özgürce sergilediklerini bildirir. Alman tarihçi Wilhelm Köhler'e naklettiğine göre bütün seyyahlar, Kürt kadınlarının yüzlerini gizlemediklerine şahit olmuştur. Ona göre Doğu'da hiçbir kadın, Kürt kadınları kadar özgür değildir.³⁵¹

³⁴⁷ Moses Payson Parmele, a.g.e., s.31.

³⁴⁸ Samuel Sullivan Cox, a.g.e., s.205.

³⁴⁹ Moses Payson Parmele, a.g.e., s.32.

³⁵⁰ Frederick Burnaby, a.g.e., s.80.

³⁵¹ Wilhelm Köhler, a.g.e., s.23.

Kızılbaş olarak adlandırılan büyük orandaki Kürtlerin Protestan olmak için istekli olduklarını belirten Moses, bu talebi politik çıkarlara bağlamaktadır. Daha fazla kaba olmaları hariç Kürtlerin yaşam tarzının Ermeniler ile aynı olduğunu aktaran misyoner, komşularının kötü durumda olmalarına rağmen, zengin Kürtlerin sahip olduklarını sergilemekten gurur duyduklarını ifade etmektedir.³⁵² Bu gurur zenginlerle sınırlanmaz. Çünkü Alman tarihçi Köhler'e göre sıradan bir Kürt de ailesiyle, aşiretiyle gurur duymaktadır.³⁵³

Alman tarihçi W. Köhler, birçok batılı seyyahın Kürtleri eşkıyalıkları ile anarken, aynı zamanda onları konuksever bulduklarını ifade etmektedir.³⁵⁴ Ancak Moses, ziyaret ettiği bir köyde bu misafirperverliği bulamaz. Karların erimeye başladığı bir dönemde, yabancılar tarafından sık olarak ziyaret edilmeyen bir köye uğrarlar. Kalmaları için köylüleri zorla ikna ederler. Köyün sorumlusuna zaptiye ile izin belgelerini göndermek zorunda kalırlar. Köy sorumlusu olmadığı için yerine oğlu bakmaktadır. Oğlu zaptiyeye hakaret eder ve izin belgesini de yırtar atar. Bunun üzerine diğer misyoner, ücret mukabilinde köylülerin yiyecek vermelerini ondan talep eder. Ayrıca kendilerine ve hükümete yaptığı hakaretin göz ardı edilmeyeceğini hatırlatır. Genç adam, daha sonra onlara istediklerini verir.³⁵⁵

³⁵² Moses Payson Parmele, a.g.e., s.32.

³⁵³ Wilhelm Köhler, a.g.e., s.23.

³⁵⁴ Wilhelm Köhler, a.g.e., s.22.

³⁵⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.57.

d. Çerkezler

Moses'un bilgi verdiği etnik gruplardan biri de Çerkezler'dir. Misyoner, yıllarca Ruslara karşı mücadele veren Çerkezlerin, yenildikleri zaman Ruslar tarafından boyun eğmeleri veya ülkeyi terk etmeleri seçeneklerinin sunulduğunu, Çerkezlerin de Türk Hükümeti tarafından yapılan daveti kabul ettiklerini belirtmektedir. Misyoner, Türkiye'ye geldiği 1863 yılında binlerce göçmenin yolların kıyısında kamplar kurduğuna, kapalı at arabalarını gündüzleri yolculuk için geceleri de barınmak için kullandıklarına şahit olmaktadır.³⁵⁶ İngiliz subay F. Burnaby de benzer bilgiler aktarmıştır. Çerkezlerin Ruslara direndiklerini ancak köle olmamak için Türkiye'ye sığındıklarını belirtmektedir. Onların vergi ödemediklerini ve minnet borçlarını ödemek için savaşa katılacaklarını ifade etmektedir.³⁵⁷

Çerkezlerin fiziki özelliklerini tasvir eden Moses, görünüşlerinin zavallı fakat uzun, endamlı ve açık tenli olarak güzel görünüme sahip ırk oldukları vurgulamaktadır. Güzelliklerine şahit olduktan sonra, Türklerin yüzyıllardır haremleri Çerkez güzelliği ile doldurmalarına şaşırılmamaktadır.³⁵⁸ Çerkezleri tasvir eden bir başka kişi de Amerikalı diplomat S.S. Cox'dur. Şu şekilde ifade etmiştir: *"Ağırbaşlı ve askeri duruşa sahiptirler; yüzleri güneş yanığıdır."* Ayrıca diplomat S.S. Cox, harem dışında Çerkezlere fazlaca saygı duyulmadığını da vurgulamaktadır.³⁵⁹

³⁵⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.107.

³⁵⁷ Frederick Burnaby, a.g.e., s.113.

³⁵⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.107.

³⁵⁹ Samuel Sullivan Cox, a.g.e., s.202-203.

Çerkezlerin Müslüman olduklarını aktaran Moses, dini az önemseme konusunda onları Kürtler ile aynı kefeye koymaktadır. Misyoner, evlerini yapma konusunda ise onları Türklerden daha iyi bulmaktadır.³⁶⁰ İngiliz subay F. Burnaby da Çerkez evlerinin başka bir üstünlüğünü dile getirmiştir. Ona göre Çerkezlerin evleri, Kürtlerin ve Ermenilerin evlerinden daha temizdir.³⁶¹

Moses, Çerkezlerin vahşi, yabani ırk ve sıradan Türk köylüleri için bir korku unsuru olduklarını, umursamaz şekilde çalıp çırtıklarını ve de öldürmekte tereddüt göstermediklerini belirtmektedir.³⁶² Moses'un olumsuz değerlendirmelerini diplomat S.S. Cox da doğrulamaktadır. Diplomatik gözlemlerinde onların soygunlar ve kötülükler yapan bir ırk olduklarına şahit olmuştur.³⁶³

IV. SOSYAL HAYAT

Moses, sosyal hayatta yer alan iletişim imkanları, kullanılan takvim, cenaze törenleri ve yılbaşı veya Müslümanların dini günleri hakkında gözlemlerini aktarmıştır.

a. İletişim

Moses, uzun süre bulunduğu Erzurum'da iletişim imkanlarından memnundur. Görevi gereği Amerika'da bulunan ve kısa adı ABCFM (American Board Of

³⁶⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.118.

³⁶¹ Frederick Burnaby, a.g.e., s.271.

³⁶² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.118.

³⁶³ Samuel Sullivan Cox, a.g.e., s.202-203.

Commissioners for Foreign Missions) olan misyonerlik teşkilatı ve diğer şehirlerde, köylerde bulunan misyonerlerle düzenli olarak mektuplaşmaktadır.

Misyoner, Erzurum'un ikliminin sert olmasından dolayı yılın yarısını sanki hapishanede geçirdiklerini bildirmektedir. Buna rağmen dış dünya ile bağlantılarının kesilmediğini, haftalık postanın nadiren aksadığını ve konvoyun sürekli geldiğini kaydetmektedir.³⁶⁴ Türkiye'deki düzenli posta servisi hakkında gezgin M.A. Ubicini ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Onun bildirdiğine göre düzenli posta sistemi vezir Reşid Paşa zamanında kurulmuştur. Ayrıca Moses'un bulunduğu Erzurum'a postaların ilk olarak buharlı gemilerle Trabzon'a getirildiğini daha sonra da Tranzon'dan Erzurum'a atlı posta servisi ile gönderildiğini belirtmektedir.³⁶⁵

Evinin bir köşesinde denizleri ve kıtaları aşmış güzel kokulu haftalık mektupların olduğunu bildiren Moses, posta servisinden yararlanmanın bedelinden de bahsetmiştir. 15 gramlık mektupları Erzurum'dan Amerika'ya 5 sente gönderdiklerini ancak üç veya dört at ile yapılan Türk posta servisinin yetersiz olduğunu vurgulamıştır.³⁶⁶

Telegrafın da dünya ile iletişim kurmak için kendilerine yakın olduğunu aktaran misyoner, postane çalışanının İngilizce olarak Amerika'nın istenilen bölgesine doğrudan telgraf çekebileceğini kaydetmektedir.³⁶⁷ Türkiye'nin telgraf ile

³⁶⁴ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.58.

³⁶⁵ M.A. Ubicini, a.g.e., s.272-273.

³⁶⁶ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.88.

³⁶⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.88.

ilk tanışmasını ise misyoner C. Hamlin ayrıntılı olarak anlatmıştır. Onun bildirdiğine göre 1847 yılında Amerikalı Prof. J. Lawrence Smith sarayda telgrafi tanıtır. Bu iletişim aracı ilk olarak kabul görmez, altı yıl sonra Kırım savaşında önemi anlaşılınca bir dizi hat çekilir ve İstanbul dünya ile bağlantıya geçer.³⁶⁸ Ayrıca Osmanlı Devleti gerek telgraf gerek posta servisi konusunda yabancı sermayeye taviz vermemiştir.³⁶⁹

Moses, 60 bin nüfuslu Erzurum postanesinin şehrin en kuytu köşesinde bulunduğunu, posta gelmediği zaman burada kimselerin olmadığını kaydetmektedir. Ancak posta gününde atmosferin daha farklı olduğunu bildiren misyoner, o günü şu şekilde anlatmaktadır: *“İstanbul’dan posta geldiği zaman, posta müdürü bir veya iki yardımcısı ile içeri girer, para paketleri ve diğer değerli eşyalar kilitlenir; paşa veya diğer önemli şahısların mektupları bir kenara ayrılır veya bekleyen yardımcılara verilir. Kalan mektuplar bir sepete konulur, bazen katiplerden biri tarafından isimler okunur ve sahiplerine dağıtılır.”*³⁷⁰

b. Takvim

Türk takviminin kullanışsız ve uygun olmadığını iddia eden Moses, Türklerin de diğer insanlar gibi günü 24 saate bölmesini doğru bulmaktadır. Ancak öğlen saat 12:00 gibi sabit bir zamanda güne başlamak yerine, günbatımını saat 12:00 olarak güne başlamalarını yanlış bulmaktadır. Enleme göre günbatımının sürekli az çok

³⁶⁸ Cyrus Hamlin, a.g.e., s.152-153.

³⁶⁹ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.117.

³⁷⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.87.

değiştiğini ve Türk saati ile eş zamanlı olabilmek için her gün saatinizi değiştirmek zorunda kalacağınızı belirtmektedir. Ayrıca saati her akşam müezzinin sesine göre ayarlamayı tavsiye etmektedir.³⁷¹

Müslümanların ay takviminin 12 aydan oluştuğunu belirten misyoner, kendi takvimlerine kıyasla kendi yıllarından 11 gün daha kısa olduğunu aktarmaktadır. İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in Arap uygulamasını takip ettiğini ve bu şekilde her üç yılda fazladan bir ay ekleme geleneğini reddettiğini, neticede de her yıl ayların aynı mevsime denk geldiğini ifade etmektedir.³⁷² 12 ayın isimlerini ve kaç günden meydana geldiklerine gezgin J. Thevenot eserinde yer vermiştir. Onun naklettiğine göre her ay hilal ile başlar ve ayın biri otuz bir diğeri 29 ise çeker. İlk ayın adı Muharrem'dir. Diğer aylar ise Sefer, Rebiülevvel, Rebiülahir, Cemaziyelevvel, Cemaziyelahir, Recep, Şaban, Ramazan, Şevval, Zilkade ve Zilhicce'dir.³⁷³

Moses'un verdiği bilgilerden İslam dini hakkında bilgisinin eksik olduğu anlaşılmaktadır. Yanlış bilgiler vermesinin yanı sıra İslam Peygamberi Hz. Muhammed'e her fırsatta hakaret etmiştir. Takvim konusunu eserinde yanlış aktarmıştır. Onun kaydettiğine göre İslam Peygamberi Hz. Muhammed güneşi terk ederek değişken ayı tercih etmesiyle, doğal ve uygun olmayan bir takvimi Müslümanlara kullandırtmıştır.³⁷⁴ Ancak hicri takvimi kabul eden Hz. Muhammed

³⁷¹ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes....**, s.207-208.

³⁷² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.209.

³⁷³ Jean Thevenot, a.g.e., s.86.

³⁷⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.209.

değildir. Hz. Ali'nin teklifi ile Hz. Ömer döneminde kullanılması kararlaştırılmıştır.³⁷⁵

c. Cenaze Töreni

Moses, Erzurum'da bir cenaze töreninde bulunur. Bu esnada gördüklerini baştan sona aktarır. Cenazenin tabuta konmasından defnedilişine kadar ve de definiden sonra insanların yaptıklarını kaydeder.

Misyoner, birinin vefat ettiği zaman, bedenini hemen yıkandığını ve kefenlendiğini bu arada Müslümanların kutsal olarak kabul ettiği yeşil rengi kullandıklarını aktarmaktadır. Duaların ardından, bazen bedenini tabuta konulduğunu ve insanların omuzlarında götürülüp, genellikle tabutsuz gömüldüklerini belirtmektedir.³⁷⁶ Gezgin F.H.A. Ubcini'nin eserinde hem Moses'u teyit eden, hem de cenaze törenlerine ait detaylara rastlamak mümkündür. Onun bildirdiğine göre cenaze erkek ise üç, kadınsa beş kat kefenlenir. Ona göre törenler çok dokunaklıdır.³⁷⁷

Cenaze törenlerinde kadınların bulunmadığını aktaran Moses, düzensiz kalabalık erkek grubunun hızlıca yürüdüğünü ve adeta kötü bir iş yapıyormuşcasına hareket ettiklerini belirtmektedir. Dahası bu kalabalığın sanki hayallerindeki kötü ruhları korkutmak için yüksek sesle konuştuklarını ifade etmektedir.³⁷⁸ Ancak

³⁷⁵ Mustafa Fayda, 'Ömer', **DİA**, C.34, İstanbul 2007, s.48.

³⁷⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.163.

³⁷⁷ F.H.A. Ubcini, a.g.e., s.84.

³⁷⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.164.

Moses'un aksine gezgin J. Thevenot törende kadınlardan da bahseder. Gezgin, tabut taşınırken arkasından kadınların yürüdüğünü belirtir. Eli mendilli kadınların akıllarını yitirmiş gibi davrandıklarını ifade etmektedir.³⁷⁹

Cenazede izlenimlerini aktarmaya devam eden misyoner, cenazenin evden alındığı zaman, kadınların haykırdıklarını kaydetmektedir. Eşini kaybeden kadına dair izlenimlerini şu şekilde ifade eder: *“Kalabalık arasından eşini kaybeden kadın çığgınca koştu ve saçlarını, yanaklarını, dudaklarını parçalıyordu. Cenaze kapıdan çıktığı zaman, kocasını götürmemeleri için çığlık attı ve onları takip etmeye çalıştı. Kapıdan çıkması engellenen kadın, pencereden çıkmaya çalıştı.”* Kadının bu halini hiç unutmayacağını belirten misyoner, fırtına geçtikten sonra, sessizce kadının arkadaşları ile oturduğunu bildirmektedir. Cenazeden sonra verilen yemeğe katılmasına da şaşırılmaktadır.³⁸⁰

d. Özel Günler

Moses, Müslümanların Ramazan ayından sonra üç gün boyunca kutladıkları bayramda yaptıklarını anlatmıştır. Bunun yanı sıra Hristiyanların yılbaşı partilerini de aktarmıştır.

Misyoner, Türklerin kullandıkları takvimden dolayı, bayramların bir önceki yıldan 11 gün önce geldiğini belirtmektedir. Türklerin yeni yıl kutlamalarına çok az değer verdiklerini fakat güneşin doğumu ile batımı arasında bir şeyler yemediklerini

³⁷⁹ Jean Thevenot, a.g.e., s.108.

³⁸⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.164-165.

Ramazan ayından sonra gelen bayrama çok önem verdiklerini ve bayramın üç gün sürdüğünü de sözlerine eklemektedir.³⁸¹

Ramazan Bayramında insanların faaliyetlerini aktaran misyoner, fakirinden zenginine her insanın en iyi kıyafetlerini giydiğini, kıyafetlerin toplumdaki yerlerini gösterdiklerini ve insanların birbirilerini devamlı ziyaret ederek yiyip içip eğlendiklerini ifade etmektedir.³⁸² Türkiye’de 1573 yılında bulunan Fransız seyyah Philippe du Fresne Canaye de bayram kutlamalarından bahsetmiştir. Ziyaret eden akraba, komşu çocuklarına, hizmetkarlara çokça paraların verilmesi ve Hristiyanlara çiçeklerin takdim edilmesi dikkatini çekmiştir.³⁸³ Ayrıca bu bayramda gezgin J. Thevenot’un övgüye layık bulduğu bir uygulama vardır. Birbirine küs olan insanlar özür diler ve birbirilerini affederler.³⁸⁴

Türkiye’de üç yeni yılın kutlandığını belirten Moses, ilkinin 25 Aralık’ta olduğunu, ikincisinin 12 gün sonra gelen Yunan yeni yılının olduğunu ve üçüncüsünün ise ondan 12 sonra kutlanan Ermeni yeni yılının olduğunu aktarmaktadır.³⁸⁵

Misyoner, yeni yıl kutlamalarında erkek ve kadınların ayrı ayrı partiler yaptıklarını, bunun nedeni de kadın ve erkeğin sokakta birlikte yürümesinin ayıp olma düşüncesinin aşılmasına bağlamaktadır. Erkeklerin eşleri hastalandığında

³⁸¹ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.109.

³⁸² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.196.

³⁸³ Gülgün Üçel-Aybet, a.g.e., s.393.

³⁸⁴ Jean Thevenot, a.g.e., s.90

³⁸⁵ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.199.

gece gündüz hassasiyetle ilgilenmelerine rağmen, eşleri ile birlikte sokakta yürümeye cüret edemediklerini vurgulamaktadır. Katıldığı yeni yıl partisinde yaşadıklarını anlatan misyoner, herkesin kendilerini *‘bereketli yıllar’* diyerek selamladığını, oturduktan sonra, hoş bir sohbetle devam ettiklerini aynı zamanda da kahvelerin, şekerlerin, keklerin ve tatlıların ikram edildiğini belirtmektedir.³⁸⁶

Moses, Hristiyanların da oruç tuttukları anlatmaktadır. Oruç başlamadan önce ‘iyi yaşam’ diye adlandırılan 15 günlük yiyip içme döneminin olduğunu, insanların süreçte gereğinden fazla yediklerini ve süreç bitince insanların yemek için oldukça isteksiz olduklarını belirtmektedir. Oruç tutarken et, balık, yumurta, süt ve süten yapılmış ürünlerin yenilemeyeceğini, sadece ekmek, sebze, zeytin veya diğer sebze yağlarının tüketilebileceğini ifade etmektedir. 48 gün devam eden oruçtan sonra 5 veya 6 gün devam eden ziyafet günlerinin geldiğini de sözlerine eklemektedir.³⁸⁷ Ziyafet günleri ile Türklerin bayramını Macar seyyah B. De Tott kıyaslamaktadır. Ona göre ziyafet günleri daha debdebeli kutlanmaktadır.³⁸⁸

Moses, Türkiye’de düzenlenen bir başka törenden de bahsetmektedir. Diğer özel günlerden farklı olan törenin İranlılar tarafından düzenlendiğini ve kanlı dini törenin Muharrem olarak adlandırıldığını belirtmektedir. İslam Peygamberinin torunları olan Hasan ve Hüseyin’in onuruna yapıldığını aktaran misyoner, Muharrem törenlerinde onların trajik sonlarını ve hayatlarını andıklarını ifade

³⁸⁶ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.109.

³⁸⁷ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.197-198.

³⁸⁸ Baron De Tott, **18. Yüzyılda Türkler**, (Çev. Mehmet R. Uzmen), Tercüman 1001 Temel Eser 89, [y.y., t.y], s.111.

etmektedir. Ayrıca İranlıların Türk Sultanını halife olarak kabul etmediğini, halifeliğin Ali'nin ailesinde olması gerektiğini iddia ettiklerini bildirmektedir.³⁸⁹

³⁸⁹ Moses Payson Parmele, **Home and Work...**, s.11.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AİLE VE ŞAHISLAR

I. AİLE YAPILARI

Şimdiye kadar misyonerlik çalışmalarının Ermenilerin arasında sürdürüldüğünü belirten Moses, eserlerinde onlara ait her türlü özellikleri aktarmıştır. Eserlerinde hem ‘Ermeni ailesi’, hem de ‘Türkiye’nin kadınları’ başlıklarını kullanmıştır. Bu iki başlık altında ele aldıkları daha çok kadının toplum nazarında önemini gözler önüne sermektedir.

a. Ermeni Ailesi

Moses, eserlerinde Türk ailelerine yer vermemiştir. ‘Ermeni ailesi’ başlığı altında aile içi ilişkilere, evliliğe, kadınların ve çocukların ailelerine karşı olan sorumluluklarına değinmektedir.

Moses, Ermeni ailelerinin çocuklarını çok küçük yaşta olmalarına rağmen nişanlamalarına şaşırmaktadır. Ancak 16 yaşında bir erkek çocuğun 10 veya 11 yaşında bir kızı eş edinmesinin toplumda garipsenmediğinin altını çizmektedir. Nişanlılık döneminde erkek tarafının kız tarafına verdikleri söze sadakatin gereği değerli bir hediye verdiklerini, nişanlanan kız ve erkeğin evlilik zamanı gelene kadar birbirilerinden ayrı tutulduklarını aktarmaktadır.³⁹⁰

Evlilik geleneklerini yakından gözlemleme fırsatı bulan Moses, kızların, 12 veya 14 yaşlarında nişanlandığını, eşleştirmenin aileler veya evlenecek çiftlerin arkadaşları tarafından yapıldığını kaydetmektedir. Onun bildirdiğine göre ilk adım

³⁹⁰ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.151.

genç adamın annesi tarafından atılmaktadır. Müstakbel kayın valide bazı arkadaşları ile adayları ziyaret eder. Ziyaret esnasında, gelin adayından kahve ikram etmesi beklenilir. Adayın görünümünü ve hareketleri bu esnada gözlemlenir ve değerlendirilir. Eğer müstakbel kayın valide ondan etkilenirse, diğer arkadaşlarına danışır ve genç adama, gelin adayına uzaktan bir göz atması için izin verilir. Misyoner, genç adamın talepleri dinlenilmesine rağmen, dikkate alınmadığının altını çizmektedir.³⁹¹ Ancak Moses'un aksine İngiliz subay F. Burnaby Ermeni erkeklerine evlenmeden önce eşlerini görmelerine izin verilmediğini belirtmektedir. Ona göre erkekler bu konuda kaderlerine razı olmak zorundadırlar.³⁹²

Moses, gençlerin isteklerinin dikkate alınmadığında yaşanan mutsuzluklara da şahit olmuştur. 7 erkek evlada sahip bir aile tanıdığını aktaran misyoner, annenin evinin yükünü hafifletmek için 13 veya 14 yaşlarında oğlu istemese de onu zorla evlendirmek istediğini kaydetmektedir. Delikanlının tuhaf bir inatçılıkla düğün gününde kaçtığını, uzun süre bulunamadığını ve bu istem dışı evlilik teşebbüsünü şu şekilde özetler: *“Arkadaşları onun bu konuda ciddi olduğunu gördüler ve daha fazla onun isteklerini görmezlikten gelmek çok iyi olmayacaktı. Kıza verilen sözlerin nasıl yerine getirileceği zor bir bilmeceydi. Fakat ikinci erkek çocuğun büyümesine ve daha sonra kızı, onun almasına kadar kızın beklemesi gerektiği teklif edildi ve teklif sonunda kabul gördü.”*³⁹³

³⁹¹ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.94.

³⁹² Frederick Burnaby, a.g.e., s.70.

³⁹³ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.94-95.

Bazı bölgelerde kızlara fiyat biçildiğini ifade eden Moses, tanıdığı bir Protestanın gelin için 10 lira (44 Dolar) verdiği için kınadığında: “*Başka ne yapabilirim ki? Kimse kızını ödeme yapmaksızın vermiyor ve evimizde bizim de bir geline ihtiyacımız var.*” diye cevap aldığını belirtmektedir. Misyonerlik çalışmalarının ilerlemesi ile böylesine bir uygulamanın tedavülden kalktığını kaydetmektedir.³⁹⁴ İngiliz subay F. Burnaby de bir Ermeni ile başlık parası konusunda benzer sohbet yapmıştır. Sohbet esnasında damatlardan alınan paralara dikkati çekmesi üzerine, adam şu şekilde karşılık verir: “*Kızlarımız hizmetçilerimizdir. Evlendikleri zaman, bize yaptıkları hizmetten yoksun kalırsınız. Kocanın bu kaybı karşılaması gerekir.*”³⁹⁵

Şehirlerde kız ailelerinin bütçelerinin elverdiği kadar geniş bir çeyiz verdiklerini bildiren Moses, kız çocuğu doğduğu zaman alnına veya boynuna altınları takmaya başladığını, evlenene kadar da takma işinin devam ettiğini belirtmektedir. Önemli miktarlara ulaşan altın setine kocasının sahiplenemediğini dile getiren Moses, altınların gelin çeyizinin önemli bir parçasını teşkil ettiğini vurgulamaktadır. Ona göre gelin sıkı bir şekilde bunları elinde tutarsa diğer felaket veya dul olduğu durumlarda bir sermayeye sahip olacaktır. Dahası mücevher olarak kullanılan madeni para her zaman avantaja sahip olacak ve herhangi bir zamanda tekrar gerçek değerinde kullanılabilir. Kadının bir başka hakkından da bahseden misyoner,

³⁹⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.95.

³⁹⁵ Frederick Burnaby, a.g.e., s.225.

kadının imzalamayı kabullenmeyerek evinin satışını da engelleyebileceğini sözlerine eklemektedir.³⁹⁶

Yeni evlenen bir kadının durumunun büyük oranda kayınvalidenin tutumu ile belirlendiğini kaydeden Moses, gelin için geçerli olan kuralları şu şekilde ifade eder: *“Gelin bir yıl veya daha fazla umuma açık olan yerlere gitmeyecek ve kayın babasının, kayın biraderlerinin yanında fısıltıdan yüksek bir sesle konuşmayacak. Erkeklerin yanında yüzü peçe ile kapalı olacak ve de hiçbir erkek ile konuşmayacak.”* Misyoner, bir kız olarak yıllardır tanıdığı bir gelinden birkaç kelime koparmaya ve yüzünü görmeye çalışır fakat başarısız olur. Ona göre kayınvalide mütemayil ise bu köleliğin şiddetini ve zamanını azaltabilir ancak kayınvalideler genellikle geleneğin sert uygulanmasında ısrarlıdırlar. Misyoner, eğitilmiş gelin boyun eğmezse, uyuşmazlığın nüksedeceği kanaatindedir.³⁹⁷

Moses, ikinci erkek çocuğunun eve gelin getirmesi ile birlikte, gelinlik görev ve sorumlulukların yeni geline geçtiğini ve üçüncü erkek çocuk gelin getirdiği zaman da rahatlatma sırasının bir önceki geline geçtiğini belirtmektedir. Sürecin bu şekilde devam ettiğini, son gelinin “gelin” ismini taşıyacağını ve 15 veya 20 yıl ailenin sıradan işlerini yapabileceğini aktarmaktadır.³⁹⁸ Misyoner, diğer eserinde de gelinleri evin kölesi olarak görmektedir.³⁹⁹ Köle gibi olan gelin aynı zamanda fedakar bir annedir. Birinci Dünya savaşında Osmanlı ordusunda bulunan Venezuellalı asker N.

³⁹⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.95.

³⁹⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.96.

³⁹⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.96.

³⁹⁹ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.157.

Mendez'e göre Ermeni kadını sıcak bir eş olduğu gibi eşi benzeri olmayan bir annedir.⁴⁰⁰

Evlerin dolup taşıdığı zaman ayrılmaların meydana geldiğini ifade eden Moses, kardeşlerin aileleri ile ayrılıp, kendilerine yeni evler yaptıklarını kaydetmektedir. Arazilerin kardeşler arasında paylaştırıldığını ve şayet araziler geçimi sağlamak için yeterli olmazsa, her evden en azından birinin İstanbul'a veya diğer uzak şehirlere aile gelirini artırmak için hizmetçi, taşıyıcı veya gemici olarak gittiğini dile getirmektedir.⁴⁰¹ Geçim için özveride bulunan Ermeni erkeklerinin bir başka özelliğine Venezuela'lı asker N. Mendez değinmiştir. Onun aktartığına göre Ermeni babalar çocuklarına eğitim aldirmek için her türlü gayreti sergilemektedirler.⁴⁰²

İki üç hatta daha fazla gelinli kalabalık evde babanın konumuna değinen misyoner, baba yaşarken hepsinin başı olduğunu, baba vefat ettiği zaman reisliği evin büyük oğlunun aldığını ifade etmektedir. Erkek çocuklar büyüdükten sonra babadan ağır işleri yapmasının beklenmediğini ve genellikle evin babası 60 yaş üstünden sonra huzurlu ve sakin yaşlılığını yaşayabileceğini ayrıca gelenek olduğu üzere erkek çocukların yaşlı ailelerinin bakımını üstlendiğini belirtmektedir.⁴⁰³ Ermenilerin kalabalık büyük aile şeklinde yaşadıklarına Polonyalı seyyah P. Simeon da şahit

⁴⁰⁰ Mehmet Necati Kutlu, **Nogales Mendez Türkiye'de Bir Gezgin Şovelye**, Türkiye'deki Venezuela Büyükelçiliği Yayınları, Ankara 1998, s.95.

⁴⁰¹ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.97.

⁴⁰² Mehmet Necati Kutlu, a.g.e., s.95.

⁴⁰³ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.96.

olmuştur. Onun ifade ettiğine göre aile bireyleri birbirilerine saygı duymakta, babaya ve ondan sonra büyük kardeşe tam itaat etmektedirler.⁴⁰⁴ Ermeniler ataerkil bir aile yapısına sahiptir. Babanın otoritesinin yanı sıra, evin annesi de yaşlandıkça karar alma safhasında önemli hale gelir.⁴⁰⁵

Moses, erkek evlatların büyük bir fedakarlıkla yaşlı ailelerinin bakımını üstlenmelerini son derece övgüye değer bulmaktadır. Çocukların, ailelerini dilenci yapmadıkları gibi kimselere de muhtaç etmediklerini vurgulamaktadır.⁴⁰⁶ Moses, yaşlılıklarında kendilerine bakacak erkek çocuk olmadığı dikkate alındığında, erkek evlat eksikliğinden duyulan endişeyi anlaşılır bulmaktadır.⁴⁰⁷

Kadınların toplum nazarında konumuna değinen misyoner, bir kız evlenmeden yetişmesinin hem kendisi, hem de ailesi için utanç meselesi olacağını ve bu korkunun ailelere kız çocuklarını öldürttüğünün altını çizmektedir. Toplumda kız çocuklarının değersizliğini şu şekilde ifade etmektedir: “*Bir adama kaç çocuğa sahip olduğunu sorduğunuzda, adam kız çocuklarını saymayarak sadece erkeklerin sayısını verir.*”⁴⁰⁸

⁴⁰⁴ Gülgün Üçel-Aybet, a.g.e., s.203.

⁴⁰⁵ Ahmet Kankal, “Ermeni Toplumunda ve Aile Hayatında Kadın”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Yıl:II, S.4, s. 105-135, Eylül 2004.

⁴⁰⁶ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.159

⁴⁰⁷ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.96-97.

⁴⁰⁸ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes...**, s.152.

Kadınların toplumdaki yerini anlatmaya devam eden misyoner, köylerin çoğunda erkek çocuklarını eğitmek için okulların olmasına rağmen, kızların eğitimine çok az önem verildiğini ve onların sadece kölelik için eğitildiğini vurgulamaktadır. Hatta kızların erkeklere kölelik haricinde hayal dahi edilmediğini, sokakta hanımı ile birlikte yürümenin erkek için büyük bir utanç olarak düşünüldüğünü ve erkek yemek yerken, hanımının onun arkasında durup hizmet ettiğini belirtmektedir.⁴⁰⁹

II ERMENİ KADINI HAKKINDA İZLENİMLER

a. Ermeni Kadını

Moses, eserinde ‘Türkiye’nin kadınları’ diye ayrı bir başlık atmasına rağmen, sadece Ermeni kadınları hakkında bilgiler vermiştir. Hristiyanlığın Ermeni kadınları Müslüman kadınlarda daha üstün kıldığını iddia etmiştir.

Bozulmuş formatında bile sahiplenilen Hristiyanlığın, kadınlar için çok şeyler yaptığını iddia eden misyoner, tek eşlilik uygulamasını tesis ettiğini ve boşanmayı ise zorlaştırdığını vurgulamaktadır. Dahası Ermeni bir eşin konumunu, daha değersiz bir konuma indirgenen ve kocasını iki veya üç eş ile paylaşmak zorunda kalan Müslüman kadından daha üstün hale getirdiğini belirtmektedir. Kısmen Avrupa şehri olan İstanbul gibi yerde Ermeni bayanlarının Amerika’dakiler gibi aynı özgürlüklere sahip olduklarını, eğitildikleri zaman toplumda en iyi yerlerini alabildiklerini kaydetmektedir.⁴¹⁰ Ermeni kadınlarının eğitimi konusu, İngiliz subay F. Burnaby

⁴⁰⁹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.152.

⁴¹⁰ Moses Payson Parmelee, **Home and Work...**, s.92.

Vankoviç adlı bir bayla yaptığı sohbette geçer. Vankoviç'e göre Ermeni kadını hiç eğitim yüzü görmez.⁴¹¹

Moses, bu özgürlüklere örnekler verirken, mesela deniz kıyısı bir şehir olan Trabzon'da, Ermeni bayanlarının Avrupa tarzında elbiseler giyindiklerini, sokaklarda kendilerine nezaret edilmeksizin ve yüzleri kapalı olmaksızın dolaşabildiklerini aktarmaktadır. Bunların yanı sıra olaya daha iç kısımlardan bakıldığında, İslam dinine özgü birçok sınırlamaların Ermeniler arasında da bulunduğunu aktarmaktadır.⁴¹² Belki de sahip oldukları özgürlüklerden dolayı Türk Tiyatrosunun ilk kadın oyuncularını Ermenilerdir. Ancak ilk sahneye çıkışları kendi toplumları tarafından bile hoş karşılanmamıştır.⁴¹³

İslam dinine ait sınırlamaların Ermeni kadınların arasında da görüldüğüne dair örnekler sunan Moses, daha içeride olan Erzurum'da, kadınların belli bir orana kadar Avrupa tarzı elbiseler giymelerine ve kilisedeki kadınların yüzleri açık bir şekilde oturmalarına rağmen, gözleri değil de bütün bir bedeni örten, geniş bir çarşaf olan geleneksel 'ehram'ı giymeksizin sokağa çıkmadıklarını belirtmektedir. Onun bildirdiğine göre bir kadın yaşlı olmadıkça, küçük bir kız veya erkek çocuğun kendisine nezaret etmesine ihtiyaç hissettiğini ve şehirlerde daha içeride Hristiyan kadınlar neredeyse Müslüman kadınlar kadar gözlerden irak bulunmaktadır.⁴¹⁴ İngiliz

⁴¹¹ Frederick Burnaby, a.g.e., s.88.

⁴¹² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.92.

⁴¹³ Meral Altındal, **Osmanlı'da Kadınlar**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994, s.176.

⁴¹⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.92-93.

subay F. Burnaby de Ermenilerin Türklere benzer şekilde giyindiklerini ve kadınların evlerinden kapalı veya peçeli çıktıklarını aktarmıştır.⁴¹⁵

Ücra bölgelerde yaşayan kadınların durumu hakkında da bilgiler sunan Moses, köylerde nişanlı ve yeni evlenmiş bayanlar haricindeki kadınların kendi yüzlerini örtme konusunda pek dikkat etmediklerini vurgulamaktadır. Köydeki ve şehirdeki bayanları kıyaslayan misyoner, köydekilerin şehirdekilere nazaran daha az özgür olduklarını ve bunu da büyük oranda insanların yoksulluğuna ve ihmallerine bağlamaktadır.⁴¹⁶

Bayanların toplum nazarında konumlarına değinen Moses, bir kız çocuğunun bir şeyler yapabilmeye başlar başlamaz ilk görev olarak, kuzuları ve buzağıları otlatarak aileye yardımcı olduğunu ifade etmektedir. Biraz daha büyüdüğünde yakıt için odun toplamak için dağa gittiğini veya sıradan işler ile meşgul olarak sorumluluk üstlendiğini aktarmaktadır. Misyoner, bir kızın ailesi tarafından algılanma şeklini yaşadığı bir olay ile anlatır: “*Bitlis’de Bay Knapp, bir defasında bir köylüyü, kızını okula göndermesi için zorluyordu. Onlar sohbet ederlerken, köylünün kızı sırtında bir demet odunla çıkageldi ve odunları yere koydu. Babası zafer edasıyla odunları göstererek “Eğer benim kızım okumayı öğrenirse, benim odunumu kim getirecek?” diye cevap verdi.*”⁴¹⁷

⁴¹⁵ Frederick Burnaby, a.g.e., s.69.

⁴¹⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.93-94.

⁴¹⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.93-94.

a.a. Köylerde Bayanların Durumu

Moses, bazı ücra iç bölgelerde kadınların durumunu ise, oralara gönderdikleri öğretmenlerden öğrenmekte ve eserinde o öğretmenlerden birinin mektubundan alıntılara yer vermektedir:

“Kaldığımız köy, dar ve derin vadidir, bu yüzden aniden ölecek olsak, insanların fikirlerine göre, cennete gitmemiz çok zaman alacak. Burada sıradışı gelenekler gördük. Yeni doğan kızlar acele ile daha bir yaşını doldurmamış oğlanlar ile nişanlanır. Her evde birkaç nişanlı kız ve de oğlanlar vardır, bu yüzden oğlumuzu (yaklaşık dört yaşında) nişanlamak istesek, belki de bir kız bulamayabiliriz, fakat yeni biri doğana kadar beklemek gerekli olacak; daha sonra birinin doğumunu duyduğumuz zaman, onu sağlama bağlayabiliriz; yoksa hiçbir ümidimiz yok.

Geçen günlerde birkaç çocuk evlendi, onların kuşaklarını bağlayamadık, onlar çok küçüktüler. Benim okulumda bazı kızlar ve oğlanlar evli ve bazıları da nişanlı. Kızlar inekler gibi ve ya diğer hayvanlar gibi her biri 75 ve 175 Dolar arası satılıyor. Yani, bir kızın fiyatına iki katır alınabilir. Dullar, kızlardan daha değerlidir çünkü iş için zaten onlar eğitilmiş.

Uzun yıllar gelinlerin, kocalarının akrabaları ile konuşmalarına izin verilmez. Kadınlar, başlarının yarısını arkadan üst tarafa kadar tıraş ederler ve saçın yerine büyük bir bez bağlarlar. Birçok defa genç gelinlerin sırtında ağır yükler gördüm. Uzak mesafeden kadınlar su getirirler. Sabun kullanmaksızın soğuk suyun içerisinde ayakları ile giysilerini yıkarlar. Onların yıkama yerleri okul yolu üzerindeydi. Genellikle nehirde düz kayanın üzerinde sürekli ayakları ile giysileri yıkayan on veya onbeş kadın görürdüm. Kış mevsimi öylesine soğuktu ki dışarıya

çıkmağa cesaret edemedim, fakat en soğuk havada kalabalık halinde kadınlar dondurucu suda ayakta dikilerek giysilerini yıkadılar. Donmadıklarına hayret ediyorum.”⁴¹⁸

⁴¹⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.102-103.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI YÖNETİCİLERİ VE YÖNETİM ANLAYIŞINA DAİR İZLENİMLERİ

I. OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUNA DAİR

Moses, Türk tarihi konusunda kısa bir bilgi sunmuştur. Özellikle 19. Yüzyılda kimlerin Padişah olarak yer aldığını ele almıştır. Sadece paşalardan bahsetmemiştir aynı zamanda Hüseyin Avni gibi nazırlardan, Mithat Paşa gibi vezirlerden de bahsetmiştir. Tarihi süreci Rusya'nın Türkiye'ye açtığı savaşa kadar anlatmıştır.

Bugün Türkiye olarak bilinen yerde Türklerin ilk defa 11. Yüzyılda göründüklerini aktaran misyoner, bu yüzyılda Selçuklu Türklerinin cesur aslanı Alp Arslan'ın 1065 yılında Ermenistan'ı fethettiğini ve iki bin yıl devam eden bir hanedanlığı Anadolu'da kurduğunu bildirmektedir.⁴¹⁹ Ancak burada misyoner bir tarih hatası yapmıştır. Sultan Alp Arslan, Ermenistan'ı 1065 yılında değil de 1064 yılında fethetmiştir.⁴²⁰

Moses, 1250 yılları civarında Ertuğrul Gazi liderliğinde 444 atlı birliğin doğudan Ermenistan'a giriş yaptığını ve batıdan geçiş yaparak Konya'da hüküm süren Sultan Alaaddin tarafından hoşça karşılandığını aktarmaktadır.⁴²¹ Aslında Osmanlı Ailesinin mensup olduğu Kayı boyu Sultan I. Alaaddin zamanında 1230

⁴¹⁹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.141.

⁴²⁰ Mehmet Altay Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, Kültür Yayınları, İstanbul 1972, s.35.

⁴²¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.141.

yıllarında Ankara'nın batısındaki Karacadağ taraflarına yerleştirildiği tahmin edilmektedir.⁴²²

Ertuğrul Gazi'nin yönettiği toprakların çoğunu fethettiğini ve oğlu Osman'ın onun yerine geçtiğini ifade eden Moses, 1307 yılında Sultan I. Alaaddin vefat edince, Osman'ın en önemli gücü üstlendiğini ve Türk sultanlarının hanedanlığını kurması ile Türklerin 'Osmanlı Türkleri' olarak adlandırıldığını belirtmektedir.⁴²³

Osman'a ait birçok efsanenin Türkler arasında tekrarlandığını vurgulayan Moses, Türklerin onun özelliklerine dair anlattıklarına yer verir: "*Cüsselidir, uzun kolları vardır, saçları ve kaşları siyahtır, siyah gözleri parlamaktadır, güzel çehreye ve büyük cesarete sahiptir.*" Osman'ın sık sık ziyaret ettiği seçkin şeyh Edebalı'nın evinde bir veya iki kez onun kızı Malhun Hatunu gördüğünü ve güzelliğinin Osman'ı büyülediğini aktaran misyoner, Osman'ın hemen babasına evlilik için müracaat ettiğini fakat şeyh Edebalı'nın reddettiğini ve neticede iki yıl bu konuda üzüldüğünü anlatmaktadır. Yine bir gün Edebalı'nın evinde kalırken, Osman'ın rüya gördüğünü kaydeden misyoner, rüyayı şu şekilde aktarır:

"Tam bir ay, Malhun Hatun'un sembolü Edebalı'nın göğsünden yükselir ve Osman'ın kendi göğsünde kaybolur. Oradan güçlü ve güzel ağaç ortaya çıkar. Ağacın dalları dünyanın ufkunu kaplar. Ağacın altında dört tane dağ vardır ve bunlardan da Fırat, Dicle, Tuna ve Nil nehirleri çıkmaktadır. Nehirlerde sayısız uzun gemiler bulunmaktadır. Tarlalar hasatlarla doludur, dağlar ormanlarla kaplıdır.

⁴²² Ahmet Şimşirgil, **Kayı-I Osmanlı Tarihi Ertuğrul'un Ocağı**, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s.18.

⁴²³ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.141.

Vadilerde bulunan şehirler kubbeleri, dikili taşları, piramitleri, kuleleri ve minareleri ile parlamaktadır. Ay, şehirlerin zirvelerinde parlamaktadır. Müezzin ezan okuyordu. Ezan sesi bin tane bülbülün güzel sesleri ve sayısız çokça konuşan çeşitli türlerden oluşan papağan sesleri ile birleşti. Kanatlı kalabalık grup şakıdılar. Her yaprağı enli kılıç şeklinde olan ve dalları birbirine geçmiş ağaca kondular. Aniden güçlü bir rüzgar kılıç şeklinde olan yaprakların yönünü dünyanın çeşitli şehirlerine ve özellikle de İstanbul'a doğru çevirdi. İki kıtanın ve denizin kavşağında yer alan o şehir, evrensel imparatorluğunun yüzüğünde en değerli taşı oluşturabilmek için iki zümrüt ve iki safirin arasında bir elmas gibi göründü.” O yüzüğü parmağına geçirme aşamasında Osman'ın uyandığını belirten misyoner, Edebalı'nın rüyayı dinlediğinde, rüyayı Osman ve Malhun Hatun'un soyunun şan, şeref ve gücüne işaret ediyor olarak değerlendirdiğini neticede onların birleşmelerine artık karşı olmadığını ifade etmektedir.⁴²⁴

Misyoner, Osman Bey'in görmüş olduğu rüyayı aktarırken, dağların isimlerini zikretmemiştir. Rüyada görülen dağlar Kafkas, Atlas, Toros ve Emos'dur. Osman Bey, rüyasını hocasına anlatır ve hocası Edebalı, ona : “Müjde ey Osman! Hak Teala sana ve senin evladına saltanat verdi. Bütün dünya, evladının himayesi altında olacak ve kızım Bala Hatun da sana eş olacak” diyerek rüyasını yorumladı.⁴²⁵

⁴²⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.141-142-143.

⁴²⁵ Ahmet Şimşirgil, **Kayı-I Osmanlı Tarihi Ertuğrul'un Ocağı**, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s.24-25.

Moses'a göre Osman ister böyle bir rüya görsün veya görmesin, rüya, Osmanlı İmparatorluğunun muhteşemliğinin ve de büyümesinin çok güzel simgesel tarifidir. 'Osman' kelimesinin 'kemik kıran' anlamına geldiğini belirten misyoner, mananın hem Selçuklu hem de Osmanlı Türklerinin hayatı yok eden ve tahribat eden karakterlerini gösterdiğine inanmaktadır. 1326 yılında Bursa Osman'ın eline geçtiğini ve bir yüzyıldan fazla Osmanlı'nın başkenti olduğunu aktaran misyoner, bu süreç esnasında Türk fetihlerinin Avrupa'nın içlerine kadar uzandığını ve İstanbul'un neredeyse tamamen izole edilerek, sık sık kuşatıldığını anlatmaktadır. Ancak Rum imparator II. Constantine'nin savunmasından sonra Sultan II. Mehmet'in yönetimindeki Türklerin ellerine İstanbul'un 1453 yılında geçtiğini ve o günden beri de Osmanlı gücünün başkenti olarak kaldığının altını çizmektedir.⁴²⁶

Türklerin, laik bir güç kurmaya hevesli olmalarına rağmen, İslam inancını yaymak için de dikkatli olduklarını vurgulayan Moses, mümkün olduğunca fethedilen ulusları kendi dinlerine çevirdiklerini ve diğer ulusların da külfetli haracı kabul ederek, kendi dinlerini yaşamaya devam edebildiklerini belirtmektedir. İslamın devletin resmi dini olduğunu, İstanbul ve diğer şehirlerde birçok Hristiyan kiliselerinin ya yıkıldığını ya da camiye çevrildiğini kaydetmektedir. 1517 yılında birinci Selim'in Halife'nin ve Hz. Muhammed'in varislerinin ikamet ettiği Mısır'ı fethettiği zaman, Halifeliğin Sultan'ın kendisine ve haleflerine geçtiğini resmi olarak duyurduğunu aktarmaktadır. Selim'in Hz. Peygambere ait görünen nişaneleri, mukaddesleri, kılıcı da aldığını sözlerine eklemektedir.⁴²⁷

⁴²⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.143.

⁴²⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.144.

Sultanların vasiyetlerinin en yüce yasa yani Kuran'ın kanunlarına bağlı kalmak olduğunu belirten Moses, İstanbul'u fetheden ikinci Mehmet'in hükümeti düzenlediğini, başkanlığını büyük bir vezirin yaptığı ve 'divan' diye adlandırılan bir devlet kurultayı kurduğunu aktarmaktadır. Eyaletlerin beyler tarafından yönetildiğini, beylerin savaş zamanında Sultan'ın sancağı altında toplanmak zorunda olduklarını da sözlerine eklemektedir.⁴²⁸

II. SULTAN II. MAHMUD'A DAİR İZLENİMLERİ

Moses, 1808 yılından 1839 yılına kadar ülkeyi yöneten Sultan II. Mahmud'u sonraki dönemlerin en seçkin sultanı olarak görmektedir. Ona göre, Sultan II. Mahmud büyük bir reformcudur. Bu şekilde görmesinin nedenlerini şu şekilde açıklar:

*“Birçok yasa ve düzenlemeler, ilkesiz yöneticilerin elinde halk için külfete dönüşmüştü. Taşra yöneticileri ölüm cezasını icra edebiliyorlardı. Fakat idam edilen suçluların malları devlete kaldıkça, çıkarıcı yöneticiler için masum insanların özellikle de zenginlerin aleyhine dava açmak için güçlü saik haline geldi. Sultan II. Mahmud, müsadere yasasını kaldırdı ve paşaların ellerinden idamı aldı. Sultan II. Mahmud'un cesur eylemlerinden biri imparatorluğun her bölgesinde kendilerini küçük bey yapan yerel şefleri yani derebeylere son vermesiydi. Bu eylem, ciddi mücadele ve birçok başkaldırıları olmaksızın başarılamadı.”*⁴²⁹

⁴²⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.144.

⁴²⁹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.144-145.

Moses'a göre Sultan II. Mahmud döneminin önemli bir diğer olayı ise Yeniçerilerin kaldırılmasıdır. Onların padişahın koruyucusu olmakla birlikte savaş meydanlarında zaferler kazandıklarını belirten misyoner, daha sonraları küstahlaştıklarını, isyanlar çıkardıklarını ve sık sık sultanların birinin tahtan inmesine birinin tahta çıkmasına neden olduklarını belirtmektedir. Ona göre Sultan II Mahmud'un kendi gücünü sürdürmek için Yeniçerilerin kaldırılması gerektiğini düşünmektedir. Moses, Yeniçerilerin kaldırılma sürecini şu şekilde anlatmaktadır:

“Sultan II. Mahmud, yıllardır özellikle Yeniçerilerin karşı koyamayacağı topçu sınıfına önem verdi ve güvenebileceği bir ordu hazırlıyordu. Her şey hazır olduğunda, Yeniçerilere diğer askerler içerisinde dağılmalarını emretti. Yeniçeriler itaat etmedi ve sultanın sarayına giderek emri öne süren kişinin başını istediler. Sultan, Hz. Peygamberin kutsal sancağını açtı ve kendisine sadakatli olanlara sancağın etrafında toplanmaları için çağrıda bulundu. Askerler, insanlar cevap verdiler ve Yeniçeriler, topla öldürüldüler. 1826 yılının Haziran ayında o gün 4 bin insan vefat etti ve daha sonra binlerce kişi ülkenin diğer yerlerinde hayatını kaybetti. Böylece yaklaşık beş yüzyıl var olan bu kurum sona erdi.”⁴³⁰

Sultan II Mahmud'un diğer suiistimallere de çözümler getirdiğini kaydeden misyoner, birçok zulmün günahkarı olmasına rağmen, yetenekli ve faydalı bir imparator olduğunu vurgulamaktadır. Onun döneminde Yunanistan'ın Rusya ve diğer Avrupa güçlerinin yardımı ile bağımsızlığını elde ettiğini de aktarmaktadır.⁴³¹

⁴³⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.145-146.

⁴³¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.146.

1839 yılında Sultan II. Mahmud'un oğlu Abdülmecid'in tahta geçtiğini belirten Moses, 1861 yılına kadar devam edecek onun döneminde, İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından yardım gören Türkiye'nin Rusya ile Kırım Savaşı'nı gerçekleştirdiğini kaydetmektedir. Türk yönetiminden, o reform günlerinde beklentilerin fazla olduğunu ve Türk hükûmetine yollar yapması ve diğer iyileştirmelerde bulunması için para verildiğini ancak Sultan Abdülmecid'in gerçekleştirmek için gerekli enerjiye sahip olmadığını belirtmektedir. Daha sonra da kendisinden beklenenleri gerçekleştiremeden ruhunu teslim ettiğini bildirmektedir.⁴³²

III. SULTAN ABDÜLAZİZ'E DAİR İZLENİMLERİ

Dini yasalara göre ailenin en büyük erkek üyesinin tahta çıktığından Sultan Abdülmecid'den sonra kardeşi Abdülaziz'in tahta geçtiğini ifade eden Moses, onu hem gösteriş meraklısı hem de savurgan bulmaktadır. Onun resminin yapılması için poz vermesini sıra dışı olarak değerlendirir çünkü ondan önce diğer sultanlar böyle bir şey yapmamıştırlar. Misyoner, sultanların poz vermemelerini Müslümanların arasındaki resme karşı var olan önyargıya bağlamaktadır.⁴³³

Sultan Abdülaziz'in 1867 yılında Paris ve Londra'ya emsalsiz, şatafatlı ve çok pahalı ziyaret gerçekleştirdiğini aktaran Moses, onun döneminde reformlarda kullanma bahanesiyle büyük miktarda ödünç para alındığını ancak paraların biricik gemisini satın almak ve yıl boyunca boş duran devasa, pahalı saraylar yaptırmak için kullanıldığını belirtmektedir. Ona göre bir sürü kadın, sultanın haremını doldurmuş,

⁴³² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.146.

⁴³³ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.146.

nazırları, onun para ihtiyacını karşılamaya zorlanmışlardır. Bu zorlamalardan dolayı resmi işlemler için en büyük para verebilen başvuru sahiplerinin kayırıldığıının da altını çizmektedir.⁴³⁴

Yetkililerin paşaya ödedikleri parayı ofislerinde telafi edebilmek için halktan zorla haraç almaya kendilerini mecbur hissettiklerini aktaran Moses, sultanın istekleri karşılandığı sürece hiçbir şeyin önemsemediğini neticede de en vahim suiistimallerin ülke, bölge yönetimlerine girdiğini bildirmektedir. Ayrıca insafsızlıkla vergilerin uzun süredir acı çeken insanlardan alınırken, hükümetin askerlere ve sivil memurlara aylarca maaş ödemediğini aktarmaktadır. Misyoner, pervasız ve bildiğini okuyan padişahın, ülkeyi felakete götürmek için kararlı olduğu görüşündedir.⁴³⁵

1875 yılının sonbaharında, hükümetin sorunları aşana kadar kamu borcuna ait faizin yarısını ödeme konusunda karara vardığını kaydeden Moses, bu inkar etmenin Türk güvenini yok ettiğini ve daha fazla borç alma ümidinin kalmadığını vurgulamaktadır. Bu güne kadar Türklerin ne borcun anaparasını ne de faizini ödeme teşebbüsünde bulunduklarını bildiren misyoner, bir anlamda Türk hükümetinin iflas ettiğini kaydetmektedir. Buna rağmen misyonere göre Türk hükümeti kredi verenlerden korkmuyordu. Korkusuz oluşunu da saray mücevherlerinin yüzlerce milyon değerinde ve vergilerden elde ettiği gelirin hala yüksek oluşuna bağlıyordu.⁴³⁶

⁴³⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.146-147.

⁴³⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.147.

⁴³⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.147.

İnsanların arasındaki memnuniyetsizliğin arttığını kaydeden misyoner, Türklerin çoğunlukta olduğu Anadolu’da Hristiyan nüfusun Türkler yönetmeye başladıklarından itibaren sabır göstererek cefalara katlandığını ayrıca Türklerden iki veya üç kat daha fazla Hristiyanın yaşadığı Avrupa yakasında rahatsızlıkların da nüksettiğini bildirmektedir. 1875 yılının Haziran ayında, Hersekliler ve Bosnalıların ayaklandığını ve Türkiye’ye haraç vermelerine rağmen, Karadağlıların onlara yardım ettiğini belirtmektedir.⁴³⁷

Bulgarların da memnuniyetsizliklerini sergilediğini ve onların arasındaki isyanı bastırma işinin de başlıca kaba ve disiplinsiz olan Türk askerlere verildiğini aktaran Moses, en kötü olaylardan bir tanesinin Bulgaristan’ın bir kasabası olan Batak’da meydana geldiğini belirtmektedir. Burada kadınlardan ve çocuklardan oluşan yüzlerce kişinin kiliseye sığınarak, askerlerin bu mukaddes yerde kendilerine zarar vermeyeceklerini ümit ettiklerini kaydetmektedir. Ancak hiçbir şeyin askerleri engelleyemediğini, çoğunun dışarı sürüklenerek öldürüldüğünü neticede kilisenin ateşe verildiğini ve alevlerin içinde insanların yok olduğunu bildirmektedir. Misyonerin bildirdiğine göre bunun gibi zulümlerde, 12 binden daha az olmayan kişinin hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir.⁴³⁸

Bulgar zulmünün Avrupa’da büyük bir infiale neden olduğunu ve Türk hükümetinin de bütün sorumluluğu inkar etmek zorunda kaldığını vurgulayan Moses, İngiliz Hariciye Vekili Derby’nin resmi olarak yetkililerin cezalandırılmalarını talep ettiği ve özellikle de suçlu görünen Şevket Paşa’nın ismini belirttiği zaman, Sultanın

⁴³⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.148.

⁴³⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.148.

önemsemek zorunda kaldığını aktarmaktadır. Ancak misyonere göre Şevket Paşa'nın orduda terfi ettirildiğini zaman, Batak'da hükümetin onun yaptıklarından oldukça memnun olduğu ortadadır.⁴³⁹

Ülkenin iflasın eşiğinde olduğunu ve bu durumda yönetici değişikliğinden başka bir çarenin olmadığını aktaran misyoner, geçmiş yüzyıllarda değişikliklerin genelde kanlı ihtilallerle hayata geçirildiğini ancak 19. Yüzyılın düşünce yapısının sakin bir geçişi gerektirdiğini vurgulamaktadır. Moses, taht değişikliğini şu şekilde aktarmaktadır:

“Büyük bir ihtimam ve yetenek ile Türk nazırlarının Sultan Abdülaziz'i azletmek ve yerine Sultan Abdülmecit'in oğlu Murat'ı tahta geçirmek için bütün hazırlıkları yaptılar. Şeyhülislam, önerilen teklifin yasal olduğunu ilan etti. 29 Mayıs 1876 yılının gecesinde Murat çağrıldı ve yetkilendirildi. Kendisinin Sultan olduğunu ve Sultan Abdülaziz'in tutuklanmasını emreden bir buyruğu imzalaması derhal istenildi. Emir, savaş bakanlığının başında olan Hüseyin Avni Paşa'ya tevdi edildi. Kısa sürede sultanın sarayı askerlerle kuşatıldı ve cesur Hüseyin, tehlikeli görevi için saraya girdi. Böylesine uygunsuz bir saatte paşayı rahatsız etmek için kapıdaki korumalar ikna edildiler. Hüseyin Avni Paşa, Sultanı görme konusunda ısrar etti ve askerler, onun konumundan dolayı engelleyemediler. Sultana ulaştıktan sonra, emri okudu. Gül bebek, şımartılmış ve asla sınır tanımayan paşa, hiddetlendi. Emre inanmayarak boyun eğmeyi reddetti. Bütün olanlara cevaben Hüseyin Avni Paşa sarayı kuşatan askerleri gösterdi. Sultanın askerlere bir göz gezdirmesi durumu

⁴³⁹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.148.

gözler önüne serdi. Sultan, tutsak oldu ve emrinin altındaki birine itaat etmek için mecbur kaldı.”⁴⁴⁰

Misyoner, olayın bir damla kan dahi akıtılmadan gerçekleştirildiğini ancak birkaç gün sonra zavallı Sultan Abdülaziz’in odasında ölü bulunduğunu ifade etmektedir. Görünüşe bakılırsa makasla damarlarını açarak intihar etmiş olabileceğini söyleyen misyoner, daha sonraları birkaç yetkili ve bunların arasında Mithat Paşa’nın da Sultan Abdülaziz’in ölümüne neden olmakla mahkum edildiklerini kaydetmektedir.⁴⁴¹

Moses, 15 Temmuz akşamı, nazırlar toplantı halindeyken, ölen paşanın haremindeki birinin kardeşi olarak söylenilen Çerkez bir binbaşının odaya girdiğini ve silahı ile Hüseyin Avni Paşa’yı, dışişleri bakanını öldürdüğünü ve diğer iki kişiyi de yaraladığını aktarmaktadır. Birkaç gün sonra da bir caminin avlusunda idam edilen binbaşının cesedinin sabahtan akşama kadar sallandırıldığını belirtmektedir. Misyonere göre Sultan Murat, böylesine sıkıntılı bir zamanda yönetimde tarafsızlığını ortaya koyamamıştır. Ağustos ayından sonra Sultan Murat’ın azledildiğini ve tahta kardeşi muhteşem Sultan Abdülhamid’in geçtiğini ifade etmektedir.

Moses, şehzadelerin eğitimini de değerlendirmiştir. Ona göre Osmanlı şehzadelerin eğitimi genelde yöneteceği ülkeye uygun değildir. Uygun bulmadığı eğitim hakkında şunları ifade etmektedir: “*Kitaplardan bir şeyler öğrenebilmekte ve*

⁴⁴⁰ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.149.

⁴⁴¹ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.149-150.

sınırlı ortamda bulunduğu tanıdıklarından bir şeyler elde edebilmektedir. Fakat yöneteceği toprakları ve diğer yerleri asla ziyaret etmemektedir. Hiçbir şekilde pratik hayata dair deneyim edinmemektedir.” Sultan Abdülhamid’in 1867 yılında amcasına eşlik ederek Paris ve Londra’yı gördüğünü aktaran misyoner, bu seyahatı istisnai bir durum olarak değerlendirmektedir. Moses’a göre amcası Sultan Abdülhamid’in tahta geçeceğini düşünseydi, Sultan Murat’a yaptığı gibi onu da şüphesiz geziye götürmezdi.⁴⁴²

IV. SULTAN II. ABDÜLHAMİD’E DAİR İZLENİMLERİ

Sultan Abdülhamid’in getirildiği pozisyonun tecrübeli bir devlet adamı gerektirdiğini belirten misyoner, otuz yaşındaki Sultan Abdülhamid’i hem tecrübesiz bulmakta hem de onun için başarı ihtimalinin oldukça düşük olduğunu bildirmektedir. Misyonere göre, Sultan Abdülhamid için en zor mesele kimlere güvenileceğidir. Moses, Sultan Abdülhamid’in bu zor şartlarda aldığı önlemleri şu şekilde aktarmaktadır: *“Sultan Abdülhamid, birkaç ay içerisinde azledilen iki sultan görmüştü. Doğal olarak darbenin kendi başına ne zaman ve nasıl geleceğini düşünecekti. Nazırlarını yakından izlemeli, onları birbirine düşürmeli, samimi ilişkilerini bozmalı ve kimsenin resmi makamda kalmasına uzun süre izin vermemeliydi.”*⁴⁴³

Ülkede isyan yayginken, savaş emarelerinden bahseden Moses, Sırbistan’ın bağımsız olabilmek için Türkiye’ye karşı savaş açma fırsatını ganimet bildiğini

⁴⁴² Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.150.

⁴⁴³ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.150-151.

ancak hayal kırıklığı yaşadığını kaydetmektedir. Çünkü Türklerin süper güçleri ile onlara ağır bir yenilgi yaşattığını ve Sırbistan'ın yok olmaktan yabancı güçlerin araya girmesi ile kurtulduğunu belirtmektedir. Yeni Paşa'nın uzun süredir yenilikçi olarak bilinen Mithat Paşa'yı vezir veya sadrazam yaptığını ve Mithat Paşa'nın reformlar başlattığını böylece de büyük bir ün kazandığının altını çizmektedir. Ayrıca vezir olarak Türkiye için anayasal bir hükümet teklif etmesi ile bütün bölgelerden temsilcilerle oluşan bir meclisi ortaya çıkartan liberal anayasa oluşturulduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁴

Temsilciliğin çeşitli il yönetimlerine girdiğini ve her dini topluluğun yerel meclislere üye atamasına izin verildiğini aktaran misyoner, her mecliste yedi üyeden dördünün Müslüman olduğunu ve asla gücün onların elinden gitmediğinin altını çizmektedir. Ayrıca bu meclislerde bulunan Hristiyan üyelerin genellikle erkek olduğunu, kendi yerlerini entrikalarla güvenceye aldıklarını ve çıkarları için buraları kullandıklarını ifade etmektedir. Bu yüzden de temsil sisteminin getirdiği ayrıcalıklardan insanların pek yararlanamadıklarını da sözlerine eklemektedir.⁴⁴⁵

Midhat Paşa ülke için büyük bir meclis önermiştir. Moses'a göre bu teklif ile belki de onun tek amacının reformu gerçekleştirmek için Türkiye'nin dürüst olduğu izlenimini diğer ülkelere vermektir. Bu meclisin iki defa toplandığını kaydeden misyoner, radikal eğilimli adamların girişini engellemek için meclis üye seçim

⁴⁴⁴ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.151.

⁴⁴⁵ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.151.

usulünde önlem alınmasına rağmen, yine de bu iki oturumda suiistimallerin yaşandığını ve Sultanın asla üçüncü oturuma cesaret edemediğini belirtmektedir.⁴⁴⁶

Moses, Avrupa büyük güçlerinin daha fazla garantiler verilmedikçe memnun olmadıklarını bu yüzden de İstanbul meclisinin 1876 yılında toplandığını kaydetmektedir. İngiliz kabinesinden Lord Salisbury'nun aktif olarak yer aldığı temsilcilerin Türk hükümetini reformlar konusunda söz vermeleri için ikna etmeye çalıştıklarını ve Midhat Paşa'nın onlara şu şekilde cevap verdiğini aktarır: *“Türkiye'nin iç meselelerine diğer ülkelerin müdahil olma hakları yoktur. İlan edilen anayasadan daha öte reformları gerçekleştirme kararlılığına kanıt yoktur.”* Misyonere göre bu tutumunda Türk hükümeti öylesine kararlı davranmıştır ki meclis herhangi bir neticeye ulaşamadan dağılmıştır.⁴⁴⁷

Türklerin inatçılığının Rusya'ya arzuladığı fırsatı verdiğine inanan Moses, Rus ulakların gizlice Türk bölgelerinde isyanı teşvik ettiklerini kaydetmektedir. Ayrıca Sırbistan savaşında, Rus askerlerin Türkiye'ye karşı istekli olduklarını ve şimdi savaşa girmeleri için makul bir mazeretin sunulduğunu aktarmaktadır. Ona göre Rusya, İstanbul'u ele geçirme ve sınırlarını Akdeniz'e uzatma hayalini gerçekleştirmeyi ummaktadır. Bu yüzden de 1877 yılının baharında savaş için şartlar elverişli olur olmaz, Rusya'nın Türkiye'ye karşı savaş ilan ettiğini ifade etmektedir.⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.151-152.

⁴⁴⁷ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.152

⁴⁴⁸ Moses Payson Parmelee, a.g.e., s.152.

SONUÇ

Amerikalı Moses Payson Parmelee, Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyılda yabancılara tanınan seyahat özgürlüklerinden yararlanarak görevi gereği başta Erzurum ve köyleri olmak üzere Trabzon, Giresun, Bayburt, Ordu, Mardin, Bitlis, Van ve Erzincan illerini rahatlıkla ziyaret etmiştir. Defalarca seyahat yapmasına rağmen, zarar görmediğini eserlerinde kendisi vurgulamıştır. Seyahatları esnasında şehirlerin tarihi, nüfusu, etnik yapısı, coğrafi koşulları hakkında bilgiler sunmasının yanı sıra azınlıkların haklarına, halktan toplanan vergilere, tarım ve hayvancılığın yapılış tarzına, madenlerin kullanılmayışına, telgraf ve posta servisi gibi iletişim araçlarına, yönetime güvenilip güvenilmeyeceğine kadar değinmiştir.

Her iki eserinde de yaklaşık 40 yıl kaldığı Erzurum, Ermeniler ve de misyonerlik faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler sunmuştur. Erzurum şehrine uzaklardan hayran kalmış ancak sokaklarını, evlerini, çarşılarını beğenmemiştir. Erzurum evlerinin mimarisini, sokakların darlık ve genişliklerini ayrıca çarşılarında bulunan dükkanlara kadar anlatmıştır.

Ziyaret ettiği şehirlerde yaşayan etnik yapıların nüfusunu vermiştir. Ayrıca Çerkezlerin, Kürtlerin, Ermenilerin fiziksel ve karakter özelliklerini belirtmiştir. Türklerin genel özelliklerini daha çok yöneticiler üzerinden aktarmıştır. Yöneticileri söz vermekte hızlı ancak verdikleri sözleri yerine getirmekte son derece yavaş bulan misyoner zaman zaman onların nezaketlerini de vurgulamıştır. Örneğın Trabzon'da seyahat için belge almak amacıyla paşaya başvurmuş ve paşa bizzat kendisi misyonerin kaldığı eve gelerek, pasaportu teslim etmiştir.

Moses, Türk yöneticileri daha çok rüşvet almakla suçlamıştır. Halkın rüşvetten dolayı mağdur olduğunu her zaman rüşvetçi yetkililerin kazançlı olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca yöneticilerin halktan topladığı vergileri tam olarak devlete aktarmadıklarını bunun neticesinde Osmanlı Devleti bütçesinin derin yaralar aldığını iddia etmiştir. Kimi zaman da devletin vergi toplama şeklini eleştirmiştir. Köylülerin vergi tahsildarı gelene kadar ürünlerini harmanda tuttuklarını ve bazen de kış gelmesine rağmen tahsildarların gelmediğini neticede de ürünlerin zarar gördüğünü belirtmiştir. Bir bölgede rüşvetçi kaymakama reformları hatırlattığını ancak onun kafasını sallayarak anlamamazlıktan geldiğini belirtmiştir.

Misyoner Moses, Osmanlı Devleti ve yöneticilerine ağır eleştirilerde bulunsa da misyonerlik faaliyetleri ile ilgili olarak itiraf niteliğinde şu cümleleri sarf eder :
“Bütün günahlarına rağmen, Türk Hükümetinin sayesinde, her köyde ve şehirde verilen mücadele özgür Protestan topluluklarının sayılarının artması ile neticeleniyor. Bu hükümet ayakta iken Protestanlık hızla ilerlemelidir. Şayet bu hükümet düşerse, başkasının egemenliğinde aynı özgürlük için çok az bir şans olur.”
Hatta Rusların kendilerine daha iyisini sunmadıkça Türkiye’de bir değişiklik arzu etmemektedir.

Kürtleri ise gevşek Müslüman bulan misyoner, onların eşkıya olduklarını ve fırsat buldukça savunmasız yolculara saldırdıkları aktarmaktadır. Çerkezleri de din konusunda umursamaz bulan misyoner, Türk köylülerine korkular yaşattıklarını ve adam öldürmede tereddüt etmediklerini kaydetmektedir. Ancak onların çok güzel bir ırk olduklarını ve haremin Çerkez bayanlarla dolu olmasına artık şaşırmadığını belirtmiştir.

Misyoner eserlerinde, asıl hedef kitlesi olan Ermenilere diğer etnik gruplarına nazaran daha fazla yer ayırmıştır. Ermenilere ait verdiği bilgiler doyurucu niteliktedir. Onların millet olarak tarihi bilgilerini aktardıktan sonra dinleri, dilleri, örf ve adetleri, evleri, yaşayışları, nüfusları ve kadınları hakkında bilgiler sunmuştur. Misyonerden edinilen bilgilerden anlaşıldığına göre sadece Ermeniler ile ilgilenmiştir. Çünkü XIX. Yüzyılda Osmanlı egemenliğinde bulunan diğer milletler bağımsızlıklarını kazanmış ve Batılılar için kışkırtacakları tek millet Ermeniler kalmıştır.

Kendisinden önce gelen misyonerlerden farklı olarak Ermenilere ulaşabilmek için Ermenice öğrenmiştir. Önceki misyonerler, misyonerlik faaliyetlerinde Türkçeyi kullanmışlar. Moses, dokuz ay içerisinde kiliselerde vaaz edecek seviyede Ermenice öğrenmiştir. Özellikle Ermeni köylerini karış karış gezerek taraftar toplamaya çalışmış, bazen Katolik veya Gregoryan olan köylerde tepki ile karşılaşmıştır. İnsanları ise Amerika'nın sahip olduğu zenginliği Protestanlığa borçlu olduğunu ifade ederek ikna etmeye çalışmıştır.

Ermenilerin fiziksel ve de karakter özelliklerini aktaran misyoner, onları zeki ve güçlü bulmaktadır. Ona göre Ermeniler baskılara boyun eğmeyen bir millettir. Ayrıca onların Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde yaşadıklarını tüccar, tefeci ve nüfuzlu fakat cahil olduklarını ve tek dertlerinin geçim olduğunu kaydetmiştir.

Misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde en önemli vasıta okullardır. Bunlar ile amaçlar doğrultusunda toplumlar şekillendirilebilir. Bu silahı çok iyi kullanan misyonerler, başlangıçta doğu bölgesi için Harput'da açılan okulun yeterli olacağını düşünmüşler. Ancak Erzurum'dan Harput'a on günlük yolculuk zahmeti ve masrafı

bunun yanı sıra da insanların alışkanlıklarından dolayı Moses, Erzurum’da da okullar açtıklarını aktarmıştır.

Okullarda aritmetik, gramer, psikoloji, coğrafya, İncil, doğal ve zihinsel felsefe dersleri okutulmuştur. Öğrenciler, Pazar günleri ikili veya üçlü gruplar halinde köylere gönderilmiştir. Bazı köyler öğrencileri taşılamıştır. Bu durumda köylerde evler kiralanmış ve isteyen köylülerin kiralanen evlere gelerek vaaz dinleyebileceği duyurulmuştur. Moses, açtıkları okullarda doğruları öğreterek, Ermeni gençlerinin bazılarını vaiz, bazılarını da değerli Hristiyan vatandaş olarak kazanmayı umduklarını belirtmektedir.

Toplumda Ermeni kadınlarının konumunu da aktarmıştır. Kadınların daha çok köle gibi algılandığını ifade etmiştir. Onların çok küçük yaşta evlendirildiklerini ve gelin oldukları evde de hizmetçi olarak hayatlarını sürdürdüklerini aktarmıştır. Sık sık uzak köylere gönderdikleri öğretmenlerle mektuplaşan misyoner, oradaki kadınların durumundan da haberdar olmuştur. Ayrıca Erzurum’da açtıkları kız okuluna ücret talep etmemelerine rağmen, velilerin kızlarına gönderme konusunda isteksiz davrandıklarını kaydetmiştir.

Din konusunu her zaman hak ve batıl kavramları üzerinden değerlendirmiştir. Önyargılarından kurtulamadığı için her seferinde İslam Peygamberine hakaret etmiş aynı zaman da Allah’ın elçisi olduğunu inkar etmiştir. Hristiyanlığın insanları daha aydın kıldığını savunmuştur. Depremde bile Ermenilerin zarar görmemelerini inandıkları dine bağlamıştır.

Moses, baştan beri misyonerlik faaliyetlerin Ermeniler arasında sürdürüldüğünü belirtmiştir. Amaçlarının sözde Hristiyan olan Ermenileri

aydınlatmak ve yaygın olan batıl inançları ortadan kaldırmak olduğunu ifade etmiştir. Ancak satır aralarında kullandığı ifadelerden asıl maksatlarının daha farklı olduğu anlaşılmaktadır. Misyoner, dini kitapları Ermeni yazı karakterlerini kullanarak Kürtçeye çevirdiklerini aktarmaktadır. Bundan maksatlarının ise Kürtlerle iç içe olmuş Ermenilerin kendi dillerini unutmalarını ve sadece Kürtçe konuşmalarını sağlamak olduğunu belirtmektedir.

Sonuçta Moses'un kutsal kitapların çevirileri aracılığı ile Ermenilerin kendi dillerini kullanmayıp da Kürtçe konuşmalarına dair beklentisi, 21. Yüzyılda ülkemizin karşılaştığı Kürt sorunu dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekir.

Anadolu'da ABCFM'nin başlangıçtaki amacı Müslümanları, Yahudileri, Rumları protestanlaştırmaktır. Zaman içerisinde bunun mümkün olmadığını gören misyonerler, 1829 yılında Ermenilere yönelik çalışmaya başlarlar. Misyoner Moses da 40 yıla yakın Anadolu'da kalarak kendi tabiri ile Ermenileri aydınlatmaya çalışmıştır. Onun misyonerlik faaliyetlerine bakıldığında toplumu bilgilendirme çabalarının salt dini eksenli olmayıp, din görünümlü çabalarının arkasında bağımsız bir Ermeni Devleti projesinin olduğu kanısına varılmıştır.

ÖZET

Amerikalı misyoner Moses Payson Parmelee, 1863 yılında Doğu Anadolu bölgesine görevli olarak gelmiş ve 40 yıl kadar Amerika'nın Ermenileri istedikleri gibi yönlendirme amacına hizmet etmiştir. Bu sürede yaşadıklarını 'Cennet Bahçesinin Nehirleri Kıyısında Ev ve İş' ve 'Ağrı Dağı'ndan Hayat Manzaraları' adlı eserleri ile kayıt altına almıştır.

Eserlerinde görevi gereği gittiği illerin coğrafi konumuna, etnik yapısına, nüfusuna dair bilgiler sunmuştur. Ayrıca ülkemizde madencilik ve vergi sisteminin işleyiş biçimini de ayrıntılı olarak aktarmıştır. Bunların yanı sıra telgraf ve posta servisi gibi iletişim araçlarından insanların yararlanma biçimini, kullanılan takvimin özelliklerini, Müslümanların ve Hristiyanların mezarlıklarını, Müslümanların bayramlarını, Hristiyanların yılbaşı eğlencelerini, Ramazan ayında tutulan orucu, hamamları ve hanları detaylı olarak ifade etmiştir.

Hedef kitle olan Ermenilerin aile yapılarına da değinen misyoner, evlenme geleneğini, aile bireylerinin sorumluluklarını aktarmış ve özellikle de ailede kadının konumu üzerinde durmuştur. 'Türkiye'nin kadınları' başlığı altında toplum nezdinde kadının yerine değinmiştir.

Görev yerinde köylere kadar karış karış gezen misyoner, karşılaştığı insanları Amerika'nın sahip olduğu zenginliği örnek göstererek Protestan'lığa davet etmiştir. Amacının insanları aydınlatmak olduğunu ifade etmesine rağmen, Ermenilerin dillerini unutup zaman içerisinde sadece Kürtçe konuşmalarını ümit etmesi asıl maksadının başka olduğu kanısını uyandırmaktadır.

ABSTRACT

American missionary Moses Payson Parmelee came to East Anatolia in 1863. He was in charge of missionary activity. He served for the political aim of America for about 40 years. During his missionary activity, he wrote two books called 'Home and Work By The Rivers of Eden (1888) and Life Scenes Among The Mountains of Ararat' in order to keep the record of his experiences.

In his books, he gave information about geographic situation, ethnic structure of society and population of the cities where he went for mission. Moreover he described the way mine works and the way taxes goes in a detailed way. In addition to these, he explained how people used to benefit from telegram and post offices, features of calendar that was used, cemeteries of Muslims and Christians, Muslims' feast, Christians' new year celebration, fasting, public bath and khans in a detailed way.

Missionary ,who mentioned about the structure of Armenian family, wrote the custom of marriage, responsibilities of family members and especially women's place in the family. He also emphasized the women's place in society with the title of 'Turkey's Women'.

Moses, who wandered every inches of the places including villages in his duty place, urged people whom he faced to accept Protestantism by giving the example of how prosperous America is. Although he claimed that his aim is to enlighten people, his hoping that Armenians forget their language and only speak Koordish with time raises the assumption that his real target is different.

KAYNAKÇA

AKİS, Metin, “İngiliz Buchkingham Seyahatnamesine göre Yüzyılın Başlarında Mardin’de Sosyal ve Ekonomik Hayat”, **Makalelerle Mardin I. Cilt Tarih Coğrafya**, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2007.

ALAN, Gülbadi, **Amerikan Board’ın Merzifon’daki Faaliyetleri Ve Anadolu Koleji**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2008

ALTINDAL, Meral, **Osmanlı’da Kadınlar**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994.

ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010.

ARTUK, İbrahim, “Bayburt Kalesi”, **DİA**, C. 5, s. 228-229, İstanbul 1992

AYDIN, Mithat, **Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.

BOSTAN, Hanefi, **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002.

BURNABY, Frederick, **At Sırtında Anadolu**, (Çev. Meral Gaspıralı), 1.Basım, Merkez Kitaplar, İstanbul 2007.

ÇADIRCI, Musa, “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)”, **Belleten**, TTK, C. LIII, Ankara 1989, S. 206, s.237-257.

COX, Samuel Sullivan, **Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları**, (Çev. Gül Çağalı Güven), 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

CURZON, Robert, **Armenia: A year at Erzerum, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia**, Harper and Brothers Publishers, Newyork 1854.

ÇEBİ, Sıtkı, **Ordu Şehri ve Belediye Tarihi**, Ordu Belediyesi, Ordu 2002.

D'OHSSON, M. De M., **XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler**, (Çev. Zerhan Yüksel), Tercüman 1001 Temel Eser 3, [y.y., t.y]

DE KAY, James Ellswort, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler**, (Çev. Serpil Atamaz Hazar), 1.Basım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2009.

DEYROLLE, Theopline, **1869 Da Trabzon'dan Erzurum'a**, (Çev. Reşad Ekrem Koçu), Çığır Kitapevi, İstanbul [t-y]

ELİOT, Sir Charles, **Avrupa'daki Türkiye**, C. I, (Çev. Adnan Sınar, Şevket Serdar Türet), Tercüman 1001 Temel Eser 96, [t.y., y,y,]

EMECEN, Feridun- LOWRY, Heath W., “Trabzon”, **DİA**, C.41, s. 296-301, İstanbul 2012.

EMECEN, Feridun, “Giresun”, **DİA**, C. 14, s. 78-84, İstanbul 1996

ENGİN, Vahdettin, **Asayiş (Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.

EMİROĞLU, Kudret, **Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869**, C. 1, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

ERDOĞAN, Dilşen İnce, **Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanı (1896)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

ERYILMAZ, Bilal, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale, İstanbul 1996.

Erzurum İl Yıllığı, Çeltuk Matbaacılık, İstanbul 1968.

FATSA, Mehmet, **XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Giresun Kırsalının İdari ve Sosyal Tarihi**, Giresun Belediye Yayınları, Giresun 2005.

FAYDA, Mustafa, ‘Ömer’, **DİA**, C.34, s. 634-644, İstanbul 2007.

GÜNDÜZ, Şinasi, “Misyonerlik”, **DİA**, C. 30, s. 193-199, İstanbul 2005.

HAMLİN, Cyrus, **Türkler Arasında**, (Çev. Hasan Yücel), Meydan Yayıncılık, İstanbul 2011.

HİKMET, Kavruk, Erdem Tefik, Öztaş Nail, Keleş İhsan, Pustu Yusuf, Aktürk Banu, **Türkiye’de Köy Yerleşimi ve Yönetimi (Köy Sorunları Araştırması)**, 1.Basım, Türkiye Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 2012.

HOWARD, George William Frederick, **Türk Sularında Seyahat**, (Çev. Şevket Serdar Türet), Tercüman 1001 Temel Eser 117, İstanbul 1978.

İNANCIK, Halil, “İstanbul”, **DİA**, C. 23, s. 220-239, İstanbul 2001.

KANKAL, Ahmet, “Ermeni Toplumunda ve Aile Hayatında Kadın”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Yıl:II, S.4, s. 105-251, Eylül 2004.

KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 133, İstanbul 2003.

KARPUZ, Haşim, **Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri**, 1.Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Anadolu'daki Amerika**, İmge Kitabevi, Ankara 2000.

KONYALI, İbrahim Hakkı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, 1.Basım, Türkiye Yazarlar Birliği Vakfı, Ankara 2010.

KÖYMEN, Mehmet Altay, **Alp Arslan ve Zamanı**, Kültür Yayınları, İstanbul 1972.

KÖHLER, Wilhelm, **Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı**, (Çev. Haydar Işık), 1.Baskı, Alan Yayıncılık, İstanbul 1989.

KUTLU, Mehmet Necati, **Nogales Mendez Türkiye'de Bir Gezgin Şovelye**, Türkiye'deki Venezuela Büyükelçiliği Yayınları, Ankara 1998.

KÜÇÜK, Cevdet, "Erzurum", **DİA**, C. 11, s. 321-329, İstanbul 1995.

MİROĞLU, İsmet, "Erzincan", **DİA**, C.11, s. 318-321, İstanbul 1995

MONTAGU, Lady, **Türkiye Mektupları**, Tercüman 1001 Temel Eser 12, [t.y., y.y.]

NEAVE, Dorina L., **Eski İstanbul'da Hayat**, (Çev. Osman Öndeş), Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları 128, İstanbul 1978.

ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

ÖZGER, Yunus, **XIX. Yüzyılda Bayburt (Sosyo-Ekonomik İdari ve Demografik Yapı)**, 1.Baskı, IQ Kültür Yayımcılık, İstanbul 2008.

PARMALEE, Moses Payson, **Life Scenes Among The Mountains Of Ararat**, Sabbath School Society, Boston 1868.

....., **Home and Work By the Rivers of Eden**, America Sunday School Union, Philadelphia 1888.

SABRİ, Süleyman, **Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler**, 3.Baskı, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982.

PINAR, İlhan, **Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri (Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir)**, 1.Baskı, Akademi Kitabevi, İzmir 1998.

PUŞKİN, A., **Erzurum Yolculuğu**, (Çev. Z. Başımar), Yenigün yayınevi, İstanbul [t.y.]

PUTNEY, Clifford - Burlin Paul T., **The Role of the American Board in the World Bicentennial Reflections on the Organization's Missionary Work 1810-2010**, Wipf and Stock Publishers, U.S.A. 2012.

RACZYNSKI, Edward, **1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat**, Tercüman 1001 Temel Eser 150, İstanbul 1980.

RYAN, Charles S., **Plevne'de Bir Avustralyalı**, (çev. Ali Rıza Seyfioğlu), 1.Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005.

SÖZER, Ahmet Necdet, “Erzurum Coğrafyası: Tabii ve Beşeri Özellikler”, **50.Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi**, c. I, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973.

ŞAHİN, Gürsoy, **İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı**, Gökkuş, İstanbul 2007.

ŞİMŞİRGİL, Ahmet, **Kayı-I Osmanlı Tarihi Ertuğrul’un Ocağı**, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

TAŞTEMİR, Mehmet, “Mardin”, **DİA**, C.28, s. 43-48, Ankara 2003

TAVERNIER, J.B., **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat**, (Çev. Ertuğrul Gültekin), Tercümen 1001 Temel Eser 153, İstanbul 1980.

TOTT, Baron De, **18. Yüzyılda Türkler**, (Çev. Mehmet R. Uzmen), Tercüman 1001 Temel Eser 89, [y.y., t.y].

TOURNEFORT, Joseph De, **Tournefort Seyahatnamesi**, (Çev. Ali Berkay), 1.Basım, Kitap yayınevi, İstanbul 2005.

TOZLU, Selahattin, “Erzurum Tarihinde Depremler”, **Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri**, ‘Globus’ Dünya Basımevi, İstanbul 2001.

UBİCİNİ, M.A., **Türkiye 1850(Maliye, Ordu, Millet)**, C. II, (Çev. Cemal Karaağaçlı), Tercüman 1001 Temel Eser, [t.y., y.y.]

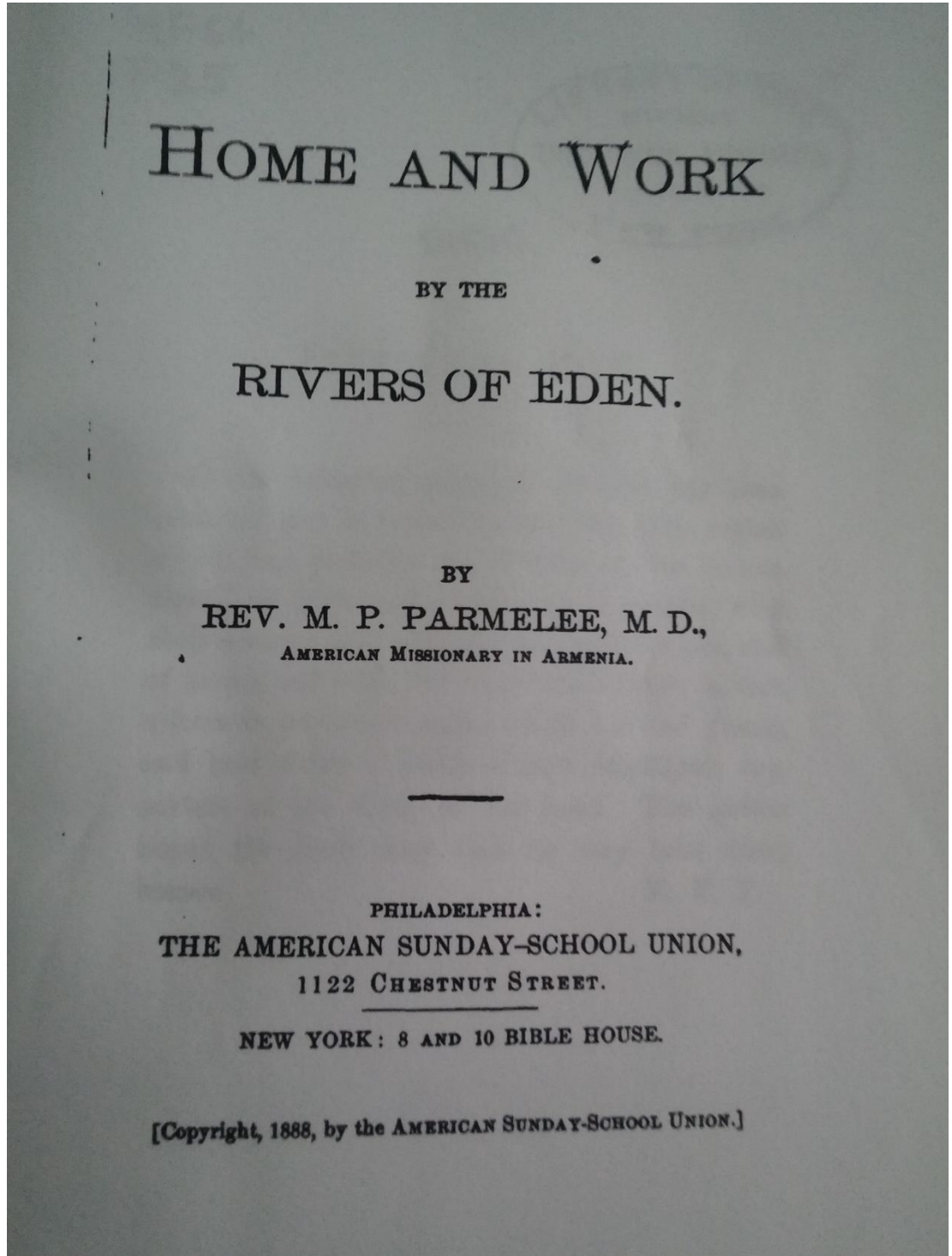
UBUCİNİ, F.H.A., **1855’de Türkiye**, C. 2, (Çev. Ayda Düz), Tercüman 1001 Temel Eser yayınları 99, İstanbul 1977.

USTA, Veysel, **Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon**, 1.Baskı, Serander Yayınları, Trabzon 1999.

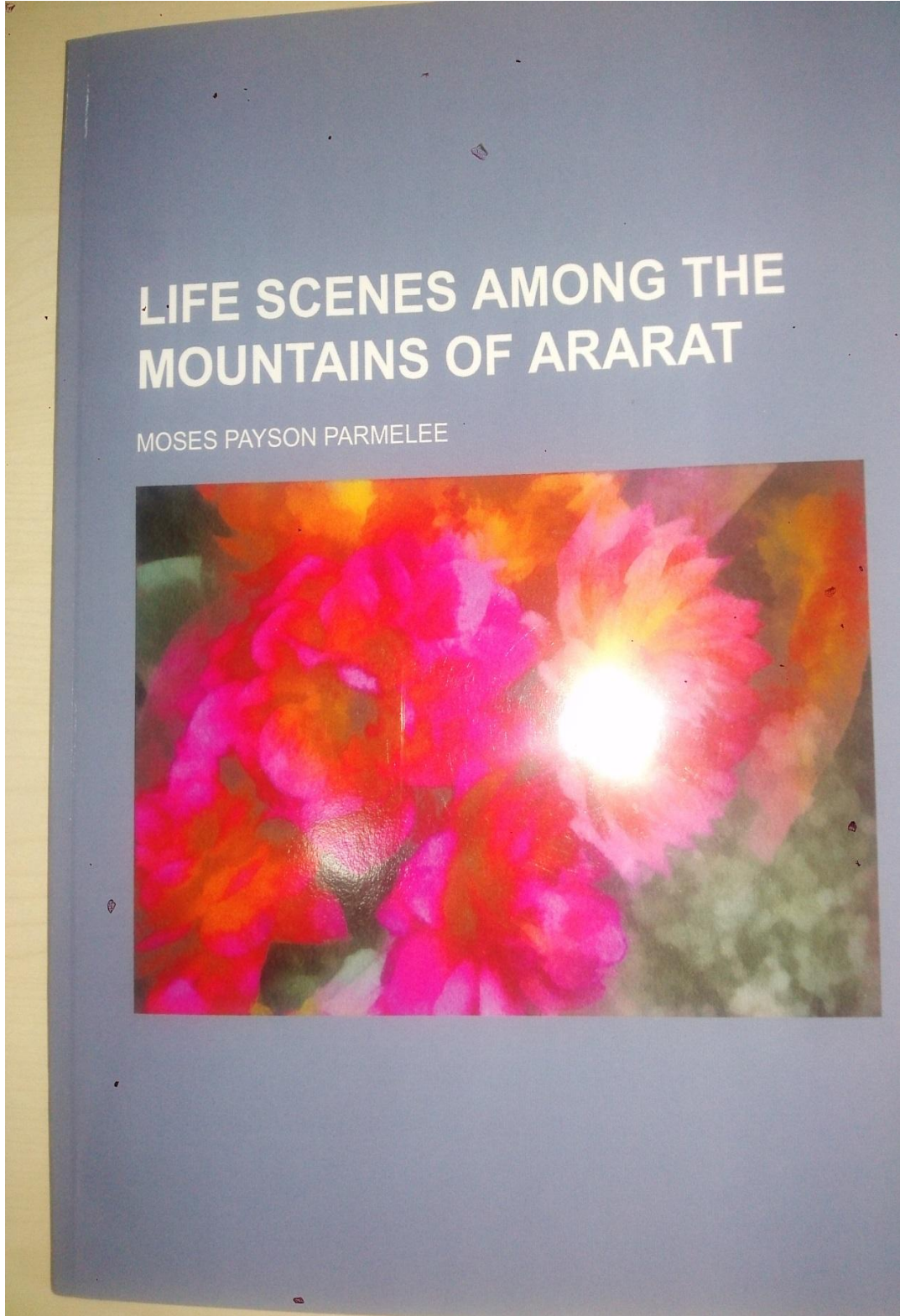
ÜÇEL-AYBET, Gülgün, **Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)**, 4.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

YAŞAR, Yılmaz, **Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler**, Karanfil Yayınları, İstanbul 2004.

YERASİMOS, Stefanos, **Thevenot Seyahatnamesi**, (Çev. Ali Berktaş), 1.Basım, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.

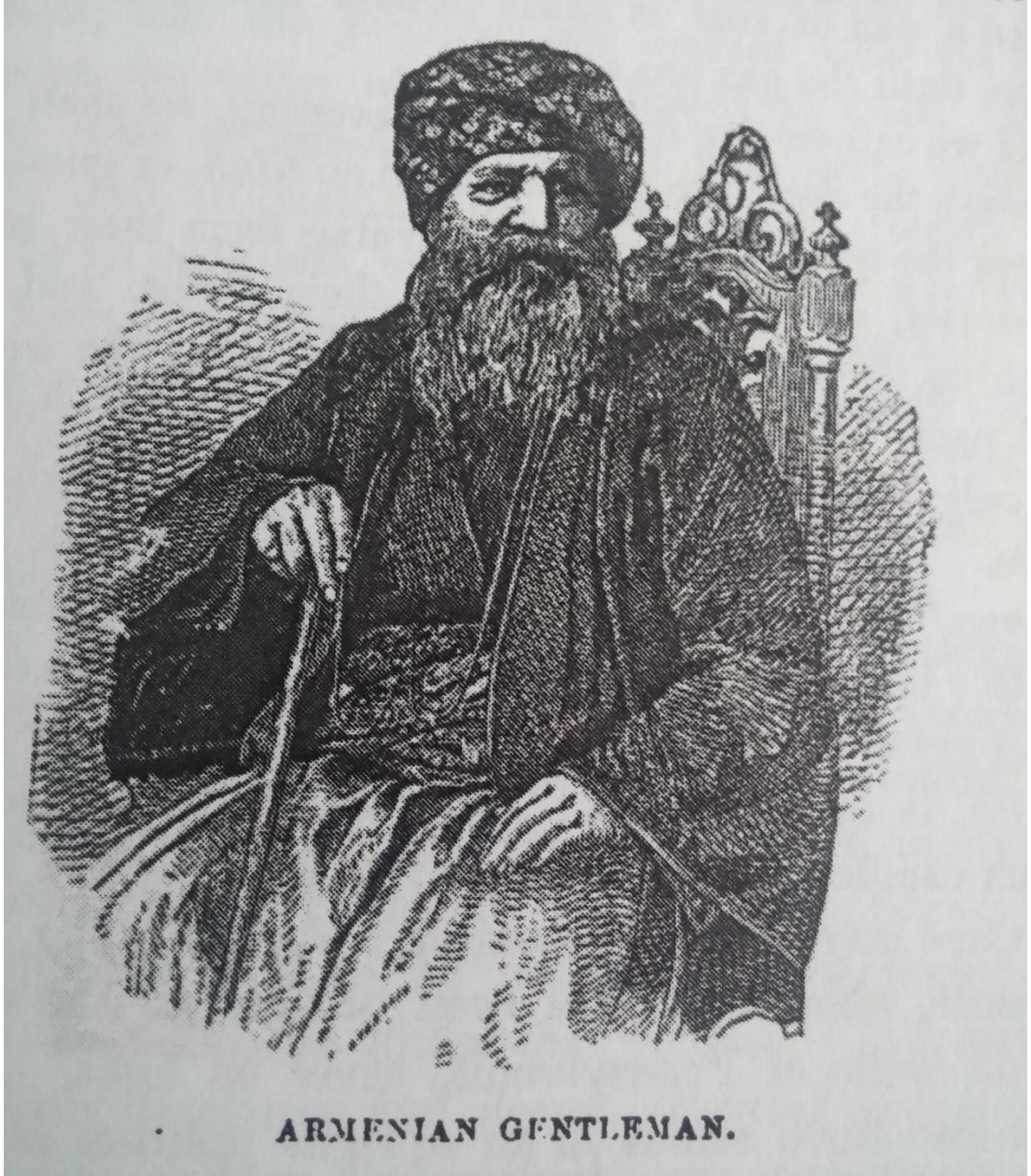
Moses Payson Parmelee'nin "Home And Work By The Rivers Of Eden" Adlı
Kitabının İç Kapağı

Moses Payson Parmelee'nin "Life Scenes Among The Mountains Of Ararat" İsimli

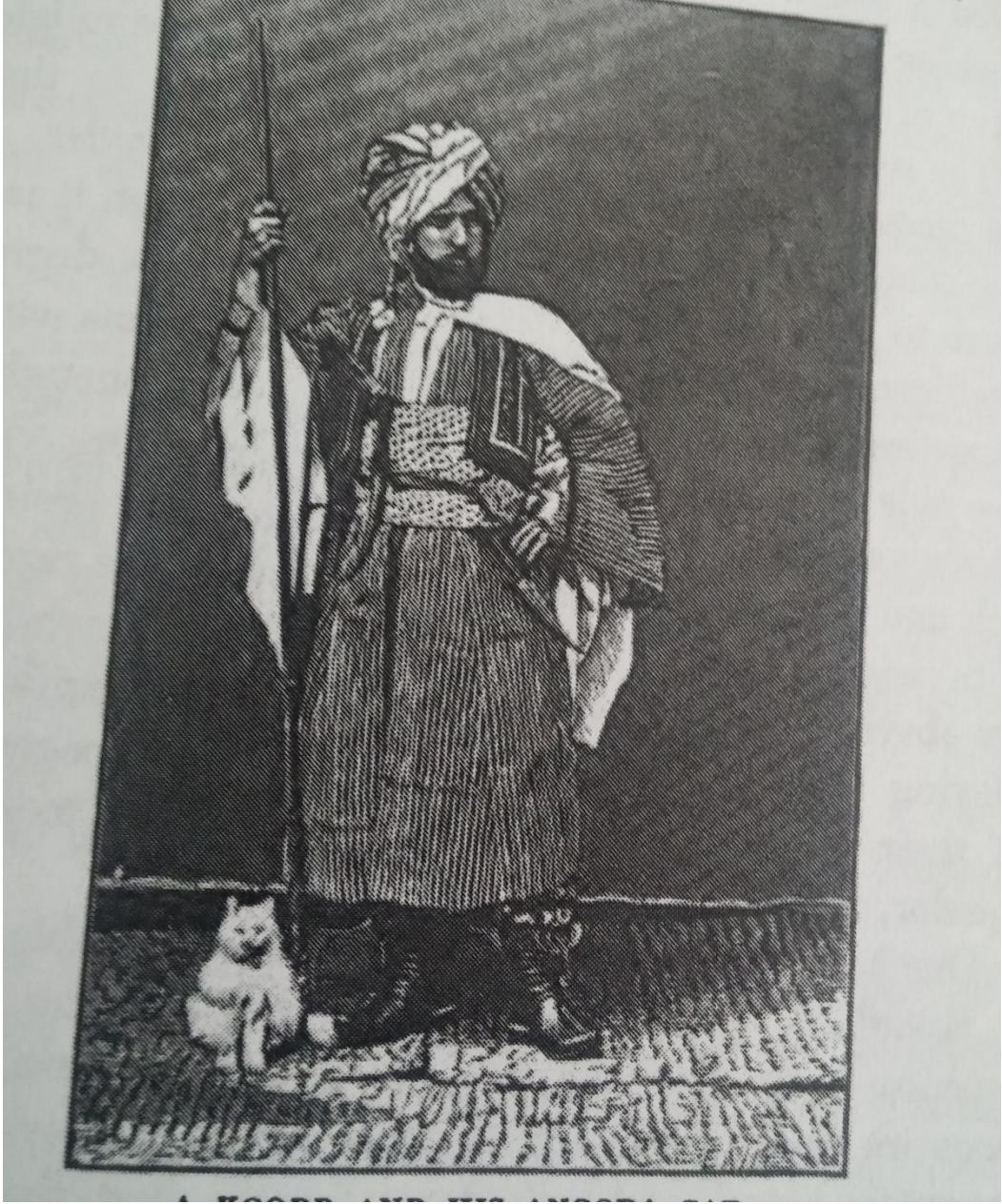
Kitabının Ön Kapağı.

EK 3

Bir Ermeni Bayının Resmi

EK 4

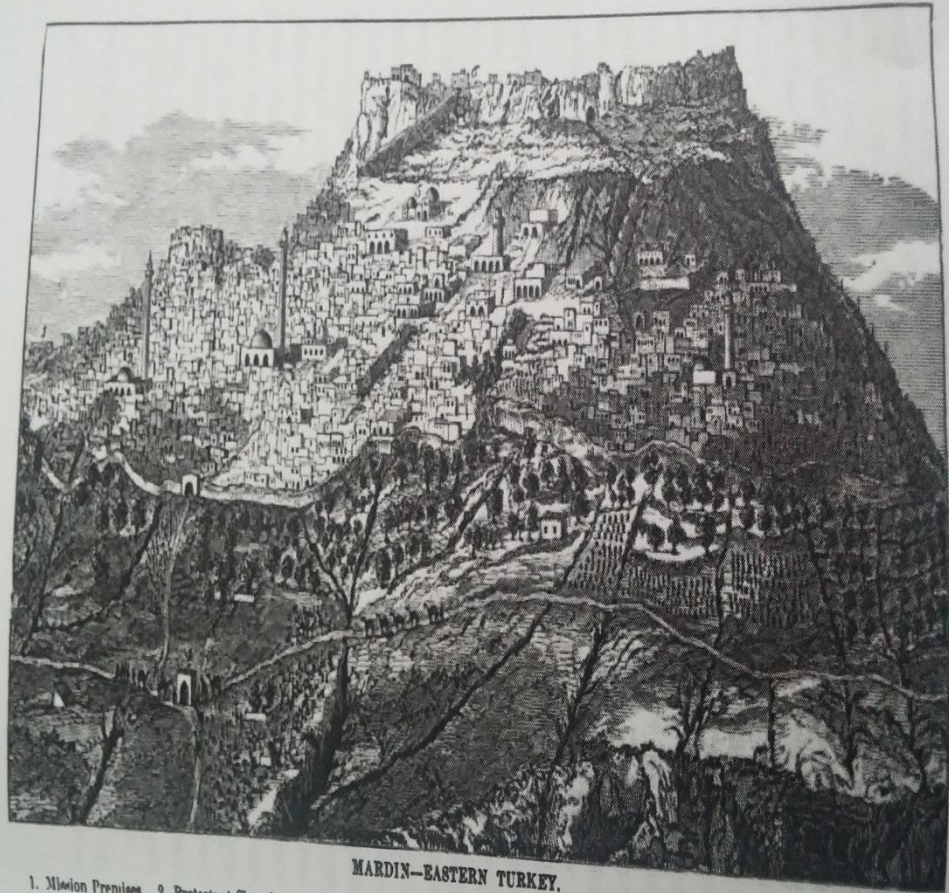
Kürt Vatandaşın Resmi

EK 5

Bir Hamalın Resmi

63

MARDIN—EASTERN TURKEY.

1. Mission Premises. 2. Protestant Chapel. 4. Fountain. 5. Moslem School. 6. Citadel. 7. Palace of Governor. 8. Entrance to Stone Quarries.

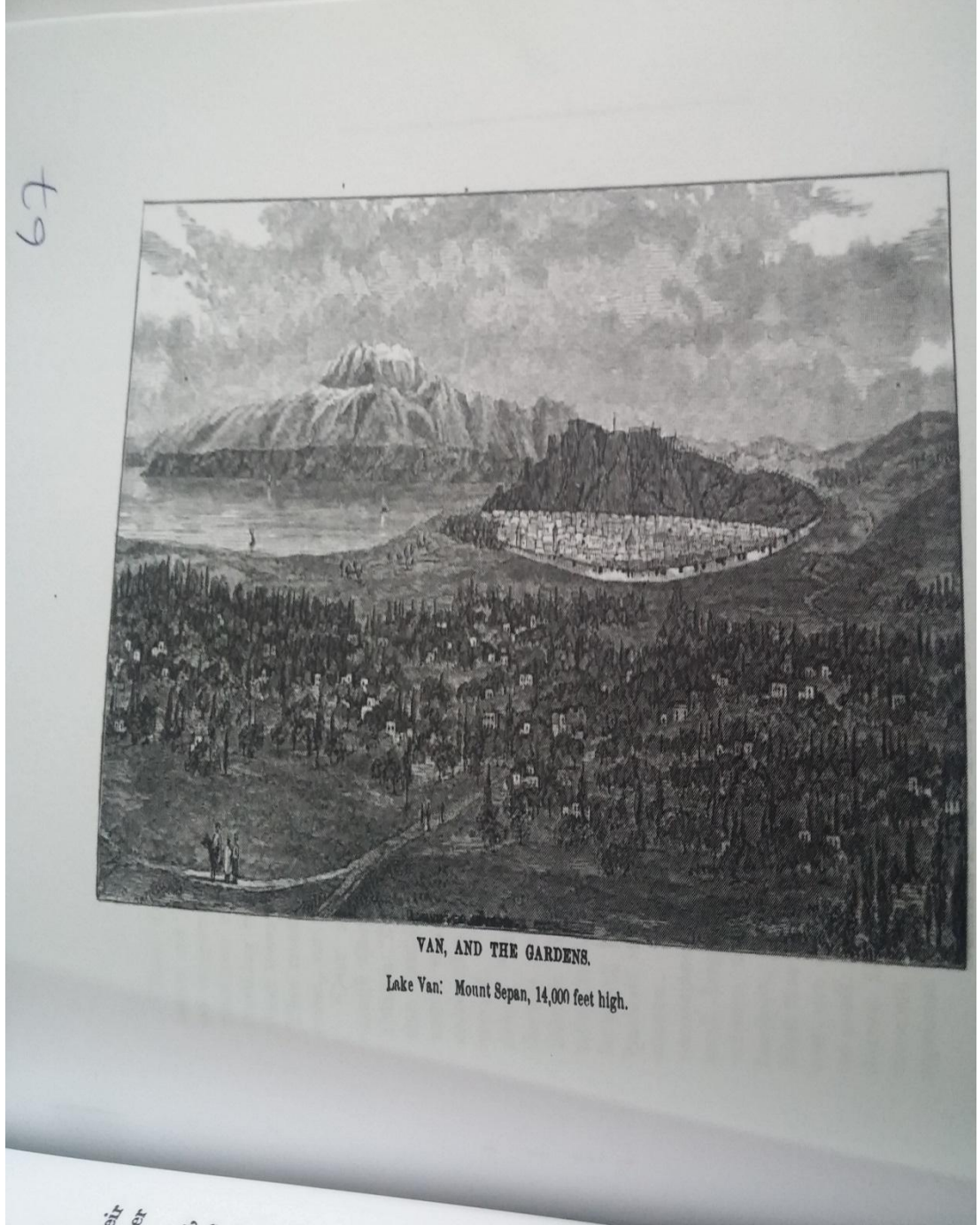
EK 7

MISSIONARY HOUSE AT ERZROOM.

Erzurum'da Bir Misyoner Evi

EK 8

Van'ın Resmi